

Opdrachtgever: ZonMw

De zin van zorglandbouw

Maatschappelijke businesscase dagbesteding
door zorgboerderijen

Onderzoek uitgevoerd door Ernst & Young Advisory
in samenwerking met Trimbos-instituut

23 augustus 2012

Deze maatschappelijke businesscase is uitgevoerd door Ernst & Young Advisory, in samenwerking met Trimbos-instituut in het kader van het ZonMw programma Landbouw & Zorg.

Opdrachtgever:

Ministerie van Economische Zaken,
Landbouw en Innovatie

Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

Ernst & Young Advisory
Wassenaarseweg 80
2596 CZ Den Haag
Postbus 90636
2509 LP Den Haag
Tel.: +31 (0) 88 - 407 1000
Fax: +31 (0) 88 - 407 4187
www.ey.nl

ZonMw
T.a.v. mevrouw M. Scholten
Postbus 93245
2509 AE DEN HAAG

Den Haag, 23 augustus 2012

fv/8WGHMP

Betreft: **rapport "analyse maatschappelijke kosten en baten van zorgboerderijen"**

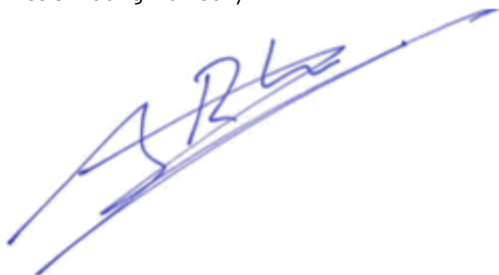
Geachte mevrouw Scholten,

Met veel genoegen bieden wij u hierbij de rapportage aan van de analyse van de maatschappelijke kosten en baten van dagbesteding door zorgboerderijen. Het onderzoek is uitgevoerd in samenwerking met het Trimbos-instituut.

Wij hebben afgesproken dat het integrale rapport kan worden gepubliceerd op uw website en door u kan worden verspreid. Dit geldt ook voor de publieksrapportage die is opgesteld over het onderzoek. Wij wijzen u er op dat Ernst & Young alleen verantwoordelijk is voor de integrale rapportage en geen verantwoordelijkheid kan nemen voor door anderen gevormde conclusies op basis van delen van het rapport.

Wij willen u danken voor het in ons gestelde vertrouwen en de prettige samenwerking.

Met vriendelijke groet,
Ernst & Young Advisory

drs. A.J.M. Revenboer
Executive Director

Inhoudsopgave

1	Inleiding	1
2	Onderzoeksopzet	7
3	Organisatorische case	11
4	Businesscase dagbesteding op zorgboerderijen	18
5	Clientcase: directe effecten voor cliënten	24
6	Maatschappelijke case van dagbesteding op zorgboerderijen	35
7	Conclusies en aanbevelingen	58

Bijlagen

- ▶ Schatting praktijkexperts directe effecten dagbesteding op de zorgboerderij
- ▶ Overzicht Impactmaps
- ▶ Overzicht deelnemers workshop
- ▶ Overzicht deelnemers panel
- ▶ Overzicht geïnterviewde ervaringsdeskundigen
- ▶ Bronnenlijst

1 Inleiding

1.1 Introductie

Dagbesteding is de populaire naam voor wat in de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) wordt gedefinieerd als “Extramurale Begeleiding Groep” (afgekort: BGG). In Nederland zijn er ruim 100.000 personen met een AWBZ-indicatie voor dagbesteding. Het gaat om een diverse groep. Belangrijke doelgroepen die gebruik maken van dagbesteding zijn ouderen (65-plus), verstandelijk beperkten en mensen met een psychiatrische achtergrond. Zij ontvangen gemiddeld ongeveer vijf dagdelen per week dagbesteding.¹ Daarnaast gaf Bureau Jeugdzorg in 2007 41.500 indicaties af voor jongeren die recht gaven op toegang tot de AWBZ.² Gemiddeld ontvangen deze jongeren (van 0-17 jaar) 1,5 dagdelen per week dagbesteding.³

De afgelopen twintig jaar is er veel veranderd in de wijze waarop de dagbestedingactiviteiten zijn georganiseerd. Daar waar in het verleden slechts sprake was van langdurige intramurale zorg binnen de AWBZ, is vanaf de jaren 80 een steeds breder spectrum aan aanspraken (en dus zorg) aangeboden.⁴ Inmiddels is er sprake van breed samengestelde samenwerkingsallianties tussen organisaties uit de zorg, kennisinstellingen, overheden en verschillende sectoren (zoals de landbouwsector) welke de vele typen lang -en kortdurende AWBZ zorg aanbieden.⁵

Zorgboerderijen vormen één categorie van het vernieuwde zorgaanbod. Zorgboerderijen hebben zich de afgelopen twintig jaar snel ontwikkeld als een kansrijke nieuwe aanbieder van (onder andere) dagbesteding. De afgelopen tien jaar is het aantal geregistreerde zorgboerderijen fors toegenomen: daar waar er in 2001 nog 323 zorgboerderijen waren, waren er in 2011 al ongeveer 1.100.⁶ Ongeveer 10.000 tot 15.000 cliënten ontvangen inmiddels jaarlijks dagbesteding op een zorgboerderij.

Deze groei in het aantal zorgboerderijen heeft te maken met een aantal factoren: allereerst is er sprake van een vermaatschappelijking van de zorg, er worden nieuwe perspectieven ontwikkeld om de betrokkenheid van de samenleving bij de zorg te vergroten (bijvoorbeeld vanuit de landbouwsector). Ten tweede is er onder cliënten een stijgende vraag naar zorg die gedefinieerd wordt in termen van het dagelijks leven.

¹ CIZ (2012), ‘Begeleiding in beeld - Feiten en cijfers over cliënten met een indicatie van het CIZ.’

² Rijksoverheid, (2010), ‘Rijksbegroting 2010’, link: www.rijksbegroting.nl/2010/voorbereiding/begroting,kst132834b_16.html.

³ Arthur Frank (Ir.) en Susan Veldhuis (Ir.) (2012), ‘Concept rapportage impactmonitor begeleiding; Subregio Westelijke Mijnstreek.’

⁴ Vereniging Huisartsenposten Nederland (2010), ‘Memo - Verlenen van zorg aan AWBZ instellingen.’

⁵ R.P. Kranendonk en P.F. Driest (2009), ‘Zorg en platteland - Inventarisatie van ontwikkelingen’, *Alterra*, 1903.

⁶ Ledengegevens Federatie Landbouw en Zorg Nederland (2012) en Wageningen UR (2012), ‘Kijk op multifunctionele landbouw - Omzet en impact 2007 - 2011.’

Er is vraag naar de integrale verlening van het hele scala van zorg dat in het tempo van de cliënt wordt verleend. Zorgboerderijen beantwoorden aan deze vraag. Tot slot is er binnen de landbouwsector een groeiende oriëntatie op nieuwe functies en economische dragers (zoals het aanbieden van zorg- of recreatiefuncties).⁷

De doelgroepen die tot nog toe het meest gebruik maken van zorgboerderijen zijn cliënten met een verstandelijke beperking, mensen met een psychiatrische achtergrond, jeugdigen en ouderen.⁸

Het aanbod van de Nederlandse zorgboerderijen bestaat hoofdzakelijk uit kleinschalige, AWBZ gefinancierde zorgfuncties als dagbesteding, dagopvang en begeleiding.⁹ Ongeveer tweederde van de zorgboerderijen biedt dagopvang aan.¹⁰ De activiteiten richten zich daarbij op verhoging van de gezondheidsstatus en zelfredzaamheid.¹¹ In de meeste gevallen wordt de zorg geleverd in bestaande of privaat gefinancierde ruimtes, waarbij geen gebruik wordt gemaakt van de kapitaalvergoedingen vanuit de AWBZ.

Naar de kosten en de (maatschappelijke) effecten van dagbesteding op zorgboerderijen is nog weinig gestructureerd onderzoek gedaan. Daar waar dit wel voorhanden is gaat dit in de meeste gevallen om kwalitatief onderzoek (case studies over individuele cliënten): artikelen gaan veelal over hoe individuele cliënten het aanbod van zorgboerderijen waarderen. Uit deze onderzoeken komt vooral naar voren dat zorgboerderijen een belangrijke aanvulling vormen in het totale zorgspectrum (zie hiervoor ook hoofdstuk 3). Tegelijkertijd is er binnen de sector een dringende behoefte aan een hardere onderbouwing van deze meerwaarde. De sector vaart nog in hoge mate op de empathie van stakeholders als zorginkopers, verzekeraars en op beleving van cliënten en mantelzorgers, maar er is nog onvoldoende harde onderbouwing van het (lange termijn) effect van deze vorm van zorg.

In deze rapportage presenteren wij de resultaten van een Maatschappelijke businesscase (MBC) betreffende dagbesteding op zorgboerderijen. Deze resultaten bieden een eerste stap richting het verkrijgen van meer inzicht in de maatschappelijke kosten en baten van dagbesteding op de zorgboerderij. De MBC maakt onderdeel uit van het ZonMw programma Landbouw & Zorg.

1.2 Onderzoeksvragen

In deze rapportage werken wij de resultaten uit van de Maatschappelijke businesscase van dagbesteding door zorgboerderijen. Het gaat daarbij om een brede afweging van de (maatschappelijke) kosten die hiermee gemoeid zijn en de maatschappelijke effecten die hiermee gerealiseerd worden. Daarbij wordt in het rapport waar mogelijk een vergelijking gepresenteerd tussen de dagbesteding op een zorgboerderij en vergelijkbare reguliere zorg.

⁷ R.P. Kranendonk en P.F. Driest (2009), 'Zorg en platteland - Inventarisatie van ontwikkelingen', *Alterra*, 1903.

⁸ Jan Hassink, Herman Agricola en Dorit Haubehofer (2009), 'De ontwikkeling van de landbouwtak op zorgboerderijen', *Plant Research International*, 309.

⁹ R.P. Kranendonk en P.F. Driest (2009), 'Zorg en platteland - Inventarisatie van ontwikkelingen', *Alterra*, 1903.

¹⁰ Jacqueline Kuipers, Karlijn Eissens en Martina Veenstra (2009), 'Onderzoeksrapport: Steunpuntfuncties op een zorgboerderij.'

¹¹ Website Federatie Landbouw en Zorg (bezoekt op 1 juni 2012), link: www.landbouwzorg.nl/index.php?pagid=55&hb=72.

Het onderzoek richt zich daarbij op de dienstverlening aan drie doelgroepen:

- ▶ Jeugd van 0-17 jaar.
- ▶ Verstandelijk beperkten.
- ▶ Ouderen en dementerende ouderen (65-plus).

De volgende onderzoeksvragen staan centraal in het onderzoek:

- 1 Wat zijn de kosten van de dagbesteding die geboden wordt door een zorgboerderij?
- 2 Welke directe effecten genereert de dagbesteding die wordt geboden door de zorgboerderij?
- 3 Welke maatschappelijke effecten worden gegenereerd door de dagbesteding op zorgboerderijen?
- 4 Hoe verhouden de kosten, directe en maatschappelijke effecten zich tot vergelijkbare reguliere zorg (benchmark)?

1.3 Afbakening onderzoek

Voor de uitvoering van dit onderzoek zijn een aantal keuzes gemaakt met betrekking tot de afbakening.

Definitie zorgboerderij

Wij gebruiken de definitie voor zorgboerderijen zoals gehanteerd door Landbouw en Zorg - Verenigde Zorgboeren (2007):¹²

“Een zorgboerderij is een agrarisch bedrijf dat ruimte biedt aan mensen die hulp, zorg of begeleiding nodig hebben. Landbouw en zorg worden gecombineerd in een zorgboerderij. [...] Bij hun bedrijfsvoering en bedrijfsontwikkeling houden zorgboeren rekening met mogelijkheden en doelen van de deelnemers. Hun werkaanbod en begeleiding sluiten aan bij wat een deelnemer wil en kan.”

Roest et al. (2009) voegen hieraan toe dat zorgboerderijen agrarische productiebedrijven zijn die zorg aanbieden als nevenactiviteit. Deze nevenactiviteit kan qua economische omvang groter zijn dan de omvang van de agrarische tak van het bedrijf.¹³

Om de kostenstructuur van zorgboerderijen te achterhalen hebben we twintig enquêtes afgenomen en bezoeken afgelegd bij zes zorgboerderijen. Voor dit deel van het onderzoek zijn zorgboerderijen geselecteerd die een kwaliteitskeurmerk van de Federatie Landbouw en Zorg hebben. De reden voor deze beslissing is het feit dat boerderijen met een keurmerk een aantal zaken moet registreren en melden aan de Federatie: zoals de inzet van personeel (kwalificaties, uren), profiel van de zorgboerderij, type trajecten uitgevoerd op de zorgboerderij, inkomsten van de zorgtak en van de agrarische tak en de mate van betrokkenheid van de cliënten bij het agrarische bedrijfs onderdeel.¹⁴ Beschikbaarheid van data en bekendheid met het invullen van deze informatie voor de Federatie maakt het invullen van onze kostenenquête makkelijker en efficiënter.

12 Landbouw en Zorg - Verenigde Zorgboeren (2007), 'Handboek Versie 5.1.'

13 Aïde Roest, Katrin Oltmer, Gabe Venema, Jakob Jager, Herman Schoorlemmer, Vivian Hendriks-Goossens, Arjan Dekking, Jan-Hendrik Kamstra, Andries Visser, Leonne Jeurissen en Edo Gies (2009), 'Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact - Achtergronddocument', 2009-041.

14 Federatie Landbouw en Zorg (2011), 'Kwaliteitssysteem Zorgboerderijen, versie 4.1'.

Daarnaast hebben de door ons geanalyseerde zorgboerderijen, in overeenstemming met de bovengenoemde definitie, zowel een agrarische tak als een zorgcomponent. De boerderijen die direct gelieerd zijn aan een bredere zorginstelling/aanbieder zijn niet in het onderzoek opgenomen.

Doelgroepen

In het onderzoek ligt de focus op de volgende drie doelgroepen (zoals gedefinieerd door het Transitie Bureau):¹⁵

- 1 **Jeugd (0-17 jaar)** - binnen deze doelgroep vallen jongeren (0-17 jaar) met psychiatrische problematiek, welke vaak voorkomt in combinatie met opvoed- en opgroei problemen. In de meeste gevallen is sprake van een levenslange stoornis die vooral bij overgangen vraagt om extra begeleiding (bijvoorbeeld bij transities van school naar werk, of van inwonend naar uitwonend). Niet alle jongeren binnen deze doelgroep hebben een noodzaak van behandeling. Degenen die wel een noodzaak van behandeling hebben worden veelal gediagnosticeerd met: autisme, ADHD, schizofrenie, borderline, depressies, psychose en hechtingsproblematiek.
- 2 **Verstandelijk beperkten (0 - 80 jaar)** - het betreft een doelgroep met een grote spreiding in type gevraagde zorg en in zorgintensiteit. Mensen binnen deze doelgroep hebben een enkelvoudige of meervoudige beperking. Een gemeenschappelijke eigenschap binnen deze doelgroep is dat begeleiding vaak levenslang en levensbreed is. Bij intensieve ondersteuningsvormen vormt begeleiding in de vorm van dagbesteding momenteel een integraal geheel met intramurale zorg.
- 3 **Ouderen en dementerende ouderen (65 plus)** - binnen deze doelgroep vallen ouderen en dementerende ouderen van 65 jaar en ouder. De gemeenschappelijke eigenschap van deze doelgroep is dat sprake is van verminderde geestelijke/lichamelijke vitaliteit als gevolg van ouder worden. Bij veel cliënten met een afname van lichamelijke vitaliteit is sprake van multiproblematiek: het sociale netwerk wordt kleiner, financiële mogelijkheden nemen af en de kwaliteit van leven wordt als minder ervaren. Bij cliënten met een afname van geestelijke vitaliteit is vaak sprake van cognitieve problemen, zoals: oriëntatiestoornissen, geheugenproblemen en een verstoorde waarneming van de omgeving.

In het onderzoek hebben de bovenstaande doelgroepen centraal gestaan. In de analyse van de maatschappelijke baten bleek een nadere afbakening noodzakelijk, aangezien de genoemde effecten zich concentreerden op een deel van de doelgroep en de eerder gedefinieerde doelgroepen dusdanig divers bleken dat er geen duidelijke uitspraken konden worden gedaan. Deze nadere afbakening betekent dat aan de batenkant de onderzoeksresultaten vooral betrekking hebben op:

- ▶ Jongeren van 12-17 jaar.
- ▶ Verstandelijk beperkten van 18-80 jaar.
- ▶ Dementerende ouderen.

¹⁵ TransitieBureau (2011), 'Cliëntgroepen extramuraal AWBZ-begeleiding - Deel I: Cliëntbeschrijvingen.'

Dagbesteding

Deze analyse richt zich op de AWBZ-functie "dagbesteding". Wij gebruiken de volgende definitie als referentiekader:¹⁶

"Dagbesteding houdt in een structurele tijdsbesteding met een welomschreven doel waarbij de verzekerde actief wordt betrokken en die hem zingeving verleent. Hieronder wordt niet verstaan een reguliere dagstructurering zoals die in de woon-/verblijfsituatie wordt geboden of een welzijnsactiviteit zoals zang, bingo, uitstapjes en dergelijke."

De mogelijke doelen van dagbesteding worden gespecificeerd in beleidsregel CA-300-499 van de Nederlandse Zorgautoriteit (NZa):¹⁷

- ▶ Het verlichten van sociaal isolement van cliënten.
- ▶ Het verlichten van de zorg van mantelzorgers.
- ▶ Het ondersteunen van cliënten bij sociale activiteiten.
- ▶ Het trainen van (arbeids-)vaardigheden van cliënten.
- ▶ Het stabiliseren van functioneren en het voorkomen van verergering van beperkingen.
- ▶ Het leren omgaan met fysieke en/of cognitieve beperkingen.
- ▶ Het handhaven en bevorderen van zo zelfstandig mogelijk functioneren. Begeleiding is er op gericht de zelfredzaamheid van de verzekerde te handhaven of te bevorderen. De begeleiding is bestemd voor verzekerden met matige of zware beperkingen. Maatschappelijke participatie is geen doelstelling van de AWBZ.
- ▶ 24-uurs zorg wordt niet verstaan onder dagbesteding.

1.4 Leeswijzer

In de hierop volgende hoofdstukken zullen wij de uitkomsten van ons onderzoek presenteren:

- ▶ In hoofdstuk 2 zullen wij ingaan op de door ons toegepaste onderzoeksopzet.
- ▶ In hoofdstuk 3 analyseren wij de zorglandbouwsector. Allereerst gaan we in op de omvang van de sector: de groei van het aantal zorgboerderijen en van het aantal cliënten. Vervolgens bespreken wij de unieke kenmerken van zorgboerderijen in de vorm van een businessmodel: met welke partners wordt samengewerkt, welke activiteiten worden georganiseerd en in wat voor type omgeving, welke middelen worden gebruikt bij het faciliteren van deze activiteiten, wat voor cliëntrelatie is er op de zorgboerderij (behandelend, werkgever-werknemer), welke cliënten worden er ontvangen op de zorgboerderij en, tot slot, wat is de uiteindelijke waardepropositie van zorgboerderij.
- ▶ In hoofdstuk 4 gaan wij vervolgens in op de kostenstructuur van dagbesteding op zorgboerderijen. In dit hoofdstuk presenteren wij de uitkomsten van de twintig ingevulde vragenlijsten van zorgboerderijen. Daarbij vergelijken wij onze bevindingen rond dagbesteding op zorgboerderijen met openbare gegevens over vergelijkbare reguliere zorg.

¹⁶ CIZ (2012), 'CIZ Indicatiewijzer - Toelichting op de beleidsregels indicatiestelling AWBZ 2012, zoals vastgesteld door het ministerie van VWS.'

¹⁷ De Nederlandse Zorgautoriteit (2011), 'Beleidsregel CA-300-499: Prestatiebeschrijvingen en tarieven dagbesteding en vervoer AWBZ', bijlage bij: Circulaire Care/AWBZ/11/12c.

- ▶ In hoofdstuk 5 analyseren wij de directe effecten van dagbesteding op de zorgboerderij. Wij bespreken in dit hoofdstuk wat de effecten zijn van dagbesteding op de cliënten zelf.
- ▶ Vervolgens bespreken wij in hoofdstuk 6 wat de effecten zijn van dagbesteding op overige belanghebbenden, zoals verzekeraars, de familie van de cliënt en de maatschappij. Deze maatschappelijke effecten worden, waar mogelijk, gemonetariseerd. Ook worden deze maatschappelijke effecten vergeleken met vergelijkbare reguliere zorg.
- ▶ In hoofdstuk 7 presenteren wij de conclusies van het onderzoek en geven wij antwoord op de vier geformuleerde onderzoeksvragen. Tot slot presenteren wij in dit hoofdstuk een aantal beleidsmatige en onderzoeksmatige aanbevelingen.

2 Onderzoeksofzet

2.1 Maatschappelijke businesscase

Doel van de opdracht is om de maatschappelijke kosten en baten van de inzet van zorgboerderijen in beeld te brengen. Het gaat daarbij om een afweging waarin zowel economisch als maatschappelijk nut samenkomen. De door Ernst & Young ontwikkelde Maatschappelijke businesscase (MBC) is een kader waarin deze afweging op een gestructureerde wijze wordt gemaakt. De MBC is speciaal ontwikkeld voor de zorgsector.

Het inzichtelijk maken van de maatschappelijke kosten en baten gebeurt in de MBC in vijf casussen:

- ▶ Casus 1, de cliëntcase: startpunt bij de MBC is het perspectief van de burger/het bedrijfsleven. Kernvraag daarbij is wat de meerwaarde van de interventie is voor de burger of het bedrijfsleven.
- ▶ Casus 2, de organisatorische case: beschrijft de afbakening van de interventie en de wijze waarop deze wordt uitgevoerd (wie doet wat en hoe).
- ▶ Casus 3, de businesscase: is de bedrijfseconomische uitwerking van de interventie. Welke investeringen worden gepleegd door verschillende stakeholders en welke opbrengsten levert de interventie in bedrijfseconomische zin op?
- ▶ Casus 4: het maatschappelijk rendement: beschrijft de impact en de gekwantificeerde maatschappelijke effecten voor alle stakeholders.
- ▶ Casus 5: de maatschappelijke businesscase: vat casus één tot en met vier samen en beschrijft de levensvatbaarheid, succesfactoren, risico's en eventueel ook de aanbevelingen voor toekomstige financiering.

Figuur 1: maatschappelijke businesscase

2.2 De maatschappelijke case – gebruik van de OEEI-leidraad

Voor het in beeld brengen van de maatschappelijke kosten en baten van zorgboerderijen (de maatschappelijke case) hebben wij de leidraad, welke vorm is gegeven vanuit het Onderzoeksprogramma Economische Effecten van Infrastructuur (de OEEI-leidraad), als basis gebruikt. Deze door het CPB ontwikkelde leidraad is uitgegroeid tot de algemeen geaccepteerde manier om maatschappelijke kosten en baten vanuit welvaartsperspectief in beeld te brengen.

Projectalternatief en nulalternatief

In een kosten-batenanalyse gebaseerd op de OEEI-leidraad wordt het effect gemeten ten opzichte van een nulalternatief. Nederland heeft, als zorgstaat, een breed spectrum aan zorgmogelijkheden. Elke vorm van zorg in Nederland beantwoordt op een bepaalde manier aan de behoeften van een bepaalde doelgroep. Echter, doordat er zoveel vormen van zorg worden aangeboden bestaat er ook overlap tussen de verschillende mogelijkheden.

Wij nemen aan dat, in het geval er geen AWBZ-dagbesteding zou zijn, er snel alternatieve participatietrajecten zouden ontstaan waarmee vergelijkbare maatschappelijke effecten beoogd zouden worden. Bij de analyse van toegevoegde waarde van AWBZ-dagbesteding op de zorgboerderij nemen we daarom als nulalternatief de situatie waarin de doelgroepen niet deel zouden nemen aan AWBZ-dagbesteding. Dit alternatief dient dus ter vergelijking van het projectalternatief: de situatie waarin de doelgroepen gebruik maken van dagbesteding op de zorgboerderij.

Vergelijking met andere vergelijkbare alternatieve dagbesteding

Een belangrijke onderzoeksvraag in het onderzoek is hoe de kosten, directe effecten en maatschappelijke effecten van dagbesteding op de zorgboerderij zich verhouden tot vergelijkbare alternatieve dagbesteding. Waar mogelijk vergelijken wij in dit rapport dan ook de dagbesteding zoals uitgevoerd op zorgboerderijen met dagbesteding bij reguliere AWBZ-instellingen. Bij deze vergelijking zal het draaien om de meerwaarde (of minderwaarde) van dagbesteding op zorgboerderijen te illustreren ten opzichte van dagbesteding op reguliere instellingen. Ook aan de kostenkant wordt een vergelijking gemaakt.

Geen grootschalig effectonderzoek

Naar zorgboerderijen is nog betrekkelijk weinig effectonderzoek gedaan. Hoewel het wenselijk is dat er onderzoek gedaan wordt dat hardere uitspraken over meerwaarde en effecten mogelijk maakt, was het niet mogelijk om binnen de scope van het huidige onderzoek uitgebreid effectonderzoek te verrichten. Een dergelijk onderzoek vereist intensieve en langdurige monitoring op verschillende locaties. Een mogelijkheid is om via een korte en bescheiden pilot te proberen om een eerste inzicht te verkrijgen. Ook een dergelijke pilot zou echter een behoorlijke inspanning vereisen, terwijl dit tot weinig toegevoegde waarde zou leiden boven wat al bekend is uit bestaand onderzoek.

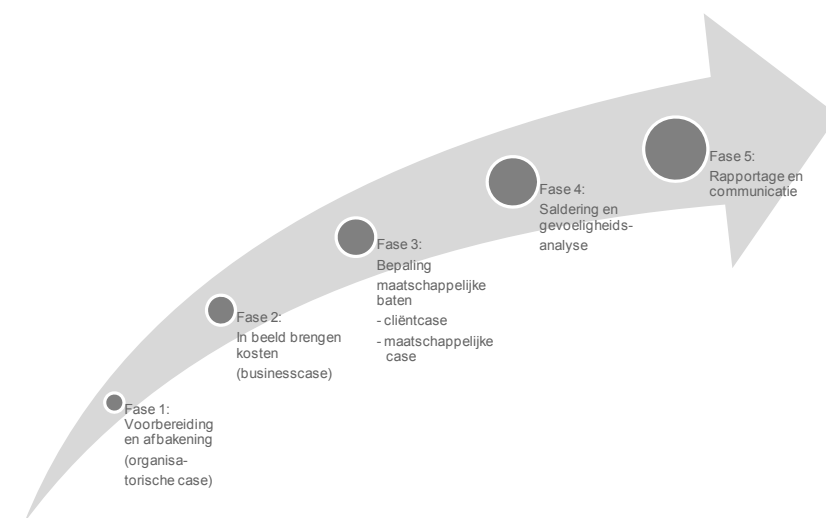
In dit onderzoek is het beschikbare onderzoek naar de effecten van zorglandbouw als basis gebruikt voor de analyse. Door met stakeholders en professionals die in de praktijk werken met de doelgroep een aantal hieronder beschreven stappen te doorlopen is tot een onderbouwing en kwantificering van de effecten van de zorglandbouw gekomen. We stellen voor de uitkomsten van de analyse in de volgende fase van het onderzoeksprogramma te onderbouwen met een uitgebreid effectonderzoek.

Tijdshorizon

Wij hebben in het onderzoek gekozen om de maatschappelijke kosten en baten in beeld te brengen van één jaar dagbesteding. Wij gaan daarbij uit van een gemiddelde zorgboerderij waar op jaarbasis twintig cliënten dagbesteding ontvangen. Daar waar de inschatting is dat de effecten van dit jaar dagbesteding ook een langere termijn effect hebben, zijn ook deze effecten meegenomen en verdisconteerd. Voor de kosten en bedrijfseconomische opbrengsten van de zorgboerderijen maken wij gebruik van gegevens over 2010.

2.3 Onderzoeksactiviteiten

In het onderzoek hebben wij de volgende onderzoeksactiviteiten uitgevoerd:

Figuur 2: overzicht van onderzoeksactiviteiten

Fase 1: Voorbereiding en afbakening (organisatorische case)

In de eerste fase van ons onderzoek hebben wij een aantal voorbereidende werkzaamheden verricht: in deze fase hebben wij onder andere definities vastgesteld die wij in ons onderzoek hebben gehanteerd (onder andere met betrekking tot doelgroepen, definitie zorgboerderij en activiteiten verricht op de zorgboerderij met betrekking tot de AWBZ-functie). Vervolgens hebben wij voorbereidingen getroffen voor het uitvoeren van de bovengenoemde benchmark. Om de vergelijking tussen dagbesteding op de zorgboerderij en reguliere dagbesteding mogelijk te maken was het van belang de eigenschappen van beide types dagbesteding helder te krijgen. Deze eigenschappen hebben wij vertaald naar twee businessmodellen (uitgewerkt in hoofdstuk 3).

Fase 2: In beeld brengen kosten (businesscase)

Vervolgens hebben wij de kosten die gemoeid zijn met de inzet van zorgboerderijen voor de drie doelgroepen in beeld gebracht. Hiervoor hebben wij een vragenlijst uitgezet onder zorgboerderijen die zich specialiseren in de drie genoemde doelgroepen. In de vragenlijst is specifiek gevraagd naar het deel van de kosten dat te relateren is aan de door hen uitgevoerde dagbesteding. Wij hebben in totaal van twintig zorgboerderijen ingevulde vragenlijsten terugontvangen. Per doelgroep gaat het om respectievelijk zes (jeugd), acht (ouderen) en elf (verstandelijk beperkten) cases.

De kosten van dagbesteding voor de drie doelgroepen zijn op basis van deze vrijwillig ingevulde vragenlijsten in beeld gebracht. Ook is enig aanvullend literatuuronderzoek uitgevoerd. Bij de interpretatie van de resultaten dient rekening gehouden te worden met het aantal cases (zie hierboven) en met de grote spreiding in de omvang van de zorgboerderijen (aantal dagdelen aangeboden dagbesteding per jaar), de zorgzwaarte van de cliënten, diversiteit binnen de doelgroepen en aangeboden diensten (bijvoorbeeld wel of geen vervoer van cliënten).

Verder dient bij de interpretatie van de uitkomsten ook rekening gehouden te worden met de mate waarin zorgboerderijen in hun boekhouding onderscheid maken tussen het agrarische deel en het zorggerelateerde deel van hun bedrijf. Dat verschilt sterk. In het onderzoek hebben wij de zorgboeren gevraagd alleen te rapporteren over het zorggerelateerde deel van hun bedrijf. Voor een aantal respondenten betekende dit dat zij inschattingen hebben gemaakt van de verdeling agrarisch-zorggerelateerd. Dit geldt bijvoorbeeld voor de inzet van arbeidsuren. Voor (vaak grotere) zorgboerderijen die voor het zorggerelateerde deel werknemers in dienst hebben met een zorgachtergrond is het eenvoudiger om een onderscheid te maken tussen zorggerelateerde en agrarisch gerelateerde arbeid dan (vaak kleinere) zorgboerderijen waarbij het zorgdeel geheel wordt ingevuld door de zorgboer en zijn gezin. Gezien deze punten gaan wij in hoofdstuk 4 nadrukkelijk in op de spreiding in de resultaten.

Voor de vergelijking met de kosten van vergelijkbare reguliere dagbesteding maken wij gebruik van openbare gegevens van de NZa en van het College voor Zorgverzekeringen (CVZ).

Fase 3: Bepaling maatschappelijke baten (cliëntcase en maatschappelijke case)

Hierboven hebben wij reeds beschreven dat uitgebreid effectonderzoek buiten de scope van het onderzoek viel. Wij baseren ons bij de bepaling van de maatschappelijke baten daarom op bestaande informatie en inschattingen van stakeholders en praktijkexperts. Voor de bepaling van de maatschappelijke baten zijn de volgende onderzoeksactiviteiten uitgevoerd:

- ▶ Inschatting directe effecten met praktijkdeskundigen; Aan de hand van schriftelijke vragenlijsten en interviews met professionals hebben wij directe effecten voor elk van de doelgroepen gekwantificeerd. In totaal hebben elf praktijkdeskundigen deelgenomen aan dit deel van het onderzoek.
- ▶ Stakeholdergesprekken; Aan de hand van interviews met stakeholders zijn de verwachte maatschappelijke effecten geverifieerd en waar mogelijk gekwantificeerd.
- ▶ Deskresearch; Wij hebben aanvullend deskresearch gedaan om de kwantificering van effecten te onderbouwen.
- ▶ Impactmaps; Tot slot zijn impactmaps gemaakt waarin ieder baten individueel wordt uitgedrukt.

In bijlagen 3, 4 en 5 is een overzicht opgenomen van de organisaties die wij in de verschillende fasen van het batenonderzoek hebben betrokken.

Fase 4: Saldering en gevoeligheidsanalyse (maatschappelijke businesscase)

De kosten en baten zijn in beeld gebracht en geanalyseerd en waar relevant in de tijd geplaatst. Wanneer kosten en baten in de toekomst liggen zijn deze verdisconteerd aan de hand van de daarvoor gebruikelijke rentevoet. Er is een gevoeligheidsanalyse uitgevoerd waarin wordt weergegeven welke aannames meer of juist minder bepalend zijn voor de uitkomsten van de analyse.

Fase 5: Rapportage

Uiteindelijk hebben wij alle bevindingen samengebracht in deze rapportage.

3 Organisatorische case

3.1 Omvang zorglandbouw in Nederland

Het aantal zorgboerderijen is in de afgelopen jaren sterk gegroeid. In de periode tussen 2001 en 2011 is het aantal agrarische bedrijven waar ruimte wordt geboden aan mensen die hulp, zorg of begeleiding nodig hebben meer dan verdrievoudigd (zie tabel 1). Daar waar er in 2001 nog 323 zorgboerderijen waren, waren dat er in 2011 naar schatting al ongeveer 1.100.¹⁸ Deze zorgboerderijen genereerden een omzet van ruim € 80 miljoen in 2011.¹⁹

	2001	2003	2005	2007	2009	2011
Aantal bedrijven	323	372	526	756	870	1.050
Omzet in mln. euro's				45	62,6	80

Tabel 1: overzicht van aantal zorgboerderijen en omzet
(Bron: Landbouwzorg.nl en WUR)

Exacte cijfers over het aantal cliënten dat dagbesteding ontvangt bij een zorgboerderij zijn niet bekend. De Federatie Landbouw en Zorg Nederland verzamelt gegevens onder haar leden. Uit deze gegevens komt naar voren dat er in 2010 ongeveer 11.500 cliënten zorg ontvingen op een zorgboerderij.²⁰ Naast dagbesteding gaat het daarbij om verschillende andere vormen van zorg zoals arbeidstoeleiding, logeren en een combinatie van Wonen en Werken. De gegevens van de Federatie zijn echter niet volledig dekkend voor de totale sector. Een andere (oudere) bron betreft een inschatting van de universiteit van Wageningen (WUR) over de situatie in 2005.²¹ Op dat moment volgden naar schatting 7.954 cliënten dagbesteding bij een zorgboerderij die niet gelieerd is aan een zorginstelling. Wanneer we er van uitgaan dat het aantal cliënten in gelijke omvang is gegroeid als het aantal zorgboerderijen, dan zouden er in 2011 ongeveer 15.000 cliënten die dagbesteding ontvangen via de zorgboerderij (niet gelieerd aan een instelling). Dit is ongeveer 10% van het totaal aantal geïndiceerden voor dagbesteding.

¹⁸ Ledengegevens Federatie Landbouw en Zorg Nederland (2012) en Wageningen UR (2012), 'Kijk op multifunctionele landbouw - Omzet en impact 2007 - 2011.'

¹⁹ Wageningen UR (2012), 'Kijk op multifunctionele landbouw - Omzet en impact 2007 - 2011.'

²⁰ Ledengegevens Federatie Landbouw en Zorg Nederland (2012).

²¹ J. Hassink, Ch. Zwartbol, H.J. Agricola, M. Elings, J.T.N.M. Thissen, Current Status and Potential of Care Farms in the Netherlands (2007).

Doelgroep	Aandeel in totaal aantal cliënten
Verstandelijke beperking	21%
Jeugdzorg	12%
Speciaal onderwijs	11%
Kinderopvang	5%
Ouderen	7%
Dementerende ouderen	4%
Autisme	16%
Psychische hulpvraag	12%
Lichamelijke beperking	3%
Niet-aangeboren hersenletsel	3%
(ex) Verslaafden	2%
Langdurig werklozen	2%
Burn-out	1%
(ex) Gedetineerden	0,3%
Asielzoekers	0,1%
Totaal	100%

Tabel 2: overzicht aandeel cliënten per doelgroep in 2010 (Bron: Federatie Landbouw en Zorg Nederland)

Uit tabel 2 komt naar voren dat ongeveer 20% van de cliënten van zorgboerderijen in 2010 bestond uit verstandelijk beperkten. 11% van de cliënten betrof ouderen en dementerende ouderen. 28% van de cliënten bestond uit de doelgroep jeugd (jeugdzorg, speciaal onderwijs en kinderopvang). De drie doelgroepen die in ons onderzoek centraal staan betreffen daarmee ongeveer 60% van de totale cliëntgroep van zorgboerderijen.

3.2 Het businessmodel van zorgboerderijen

In onderstaande figuur is het businessmodel van zorgboerderijen samengevat. In deze paragraaf werken wij het businessmodel uit en maken daarbij een vergelijking met vergelijkbare alternatieve dagbesteding.

Figuur 3: businessmodel dagbesteding op zorgboerderijen

Partners

Zorgboerderijen hebben veel verschillende partners met wie wordt samengewerkt om de begeleiding van cliënten zo goed en soepel mogelijk te laten verlopen. Met de volgende partners werken de zorgboerderijen het meeste samen: zorginstellingen, gemeenten, zorgkantoren, budgethouders met een Persoonsgebonden Budget (PGB), mantelzorgers, regionale

samenwerkingsverbanden, de Federatie Landbouw en Zorg en stichtingen die Zorg in Natura (ZiN) gezamenlijk aanbieden aan zorgverzekeraars.

Qua financiering wijkt de dienstverlening van de zorgboerderij op een aantal punten af van de reguliere dagbesteding. Cliënten hebben vanuit de AWBZ twee voor de handliggende keuzes betreft financiering van activiteiten en begeleiding op de zorgboerderij: het PGB en ZiN. Cliënten met een PGB kunnen activiteiten en begeleiding op de zorgboerderij zelf inkopen; de cliënt en de zorgboer bepalen samen of de tarieven voor begeleiding exact overeen komen met de kosten of dat de cliënt een gedeeltelijke eigen bijdrage doet.²² De financiering van de dagbesteding op zorgboerderijen verloopt voor een groot deel middels het PGB.

Om cliënten met ZiN op de zorgboerderij te ontvangen zijn er drie mogelijkheden:

- 1 De zorgboerderij vraagt zelf een AWBZ-toelating aan.
- 2 De zorgboerderij sluit zich aan bij een organisatie van zorgboeren die gezamenlijk een AWBZ-toelating hebben.
- 3 De zorgboerderij sluit een onderaannemerscontract met een zorginstelling die een AWBZ-toelating heeft.²³

De financiering van dagbesteding op zorgboerderijen verloopt in toenemende mate via individuele en collectieve AWBZ-afspraken. Toch vormt het PGB ook op dit moment nog een belangrijke financieringscomponent voor zorgboerderijen. Uit onze inventarisatie onder twintig zorgboerderijen komt naar voren dat zij ongeveer de helft van hun zorggebonden inkomsten genereren uit PGB's (peiljaar 2010).

Activiteiten en omgeving

Uniek aan de zorgboerderij is dat de activiteiten die worden uitgevoerd een combinatie vormen van agrarisch werk en zorg. Behalve een zorgverlener is de zorgboerderij in de meeste gevallen ook een agrarisch bedrijf waarop ook agrarische werkzaamheden plaatsvinden. De zorg wordt zodoende veelal verleend in gebouwen en met middelen welke particulier eigendom zijn. Het verdienmodel bestaat in de meeste gevallen uit opbrengsten uit de agrarische productie in combinatie met de opbrengsten die worden gegenereerd vanuit de dagbesteding.

Deze combinatie van landbouw en zorg uit zich ook in de activiteiten die door de cliënten worden verricht.

De specifieke, aangeboden activiteiten kunnen behoorlijk verschillen en zijn afhankelijk van welke doelgroep er aanwezig is en waar de agrarische tak van het bedrijf uit bestaat. De activiteiten variëren van koken, schoonmaken en het maken van sleutelhangers en vogelkastjes tot het verzorgen van vee, hooien en oogsten.²⁴

21 Rien Hilhorst, Ina Kattenbroek, Meike van Roekel, Gert Rebergen, Jan Hassink en Jan Aalbers (2011), 'Handboek boerderijzorg in de zorgketen - Deel III: Financiering van boerderijzorg', Stichting Green Valley, 2011/2.

23 Rien Hilhorst, Ina Kattenbroek, Meike van Roekel, Gert Rebergen, Jan Hassink en Jan Aalbers (2011), 'Handboek boerderijzorg in de zorgketen - Deel III: Financiering van boerderijzorg', Stichting Green Valley, 2011/2.

24 Jan Hassink (2009), 'Kwaliteit werkgebieden op zorgboerderij', 298.

Zoals eerder benoemd is één van de kenmerken van AWBZ-dagbesteding dat het draait om zinvolle dagactiviteiten.²⁵ Een belangrijk kenmerk van de activiteiten die op zorgboerderijen verricht worden door cliënten is dat deze kunnen worden gekarakteriseerd als zinvol. Door de verschillende, zinvolle activiteiten die worden toegewezen en uitgevoerd, krijgen cliënten, door hun aanwezigheid op de zorgboerderij, het gevoel een bijdrage te leveren aan hun directe omgeving.²⁶ Elings (2011) benoemt dat het hebben van een zinvolle dagbesteding en/of werk, cliënten identiteit en de mogelijkheid zich te ontwikkelen geeft. Hierdoor krijgen mensen het gevoel deskundig en competent te zijn.²⁷ Ook de duidelijke structuur en dagritme die cliënten door deze zinvolle activiteiten ervaren, zijn daarbij van belang (Hassink, Van Dijk en Klein Bramel, 2011).

Een ander belangrijk kenmerk van dagbesteding op de zorgboerderij (in vergelijking met andere vormen van dagbesteding) is dat deze veelal gepaard gaat met de aanwezigheid van dieren. In onderzoek naar de waarde van de combinatie tussen landbouw en zorg wordt aangegeven dat contact met dieren bij verschillende doelgroepen voor een gevoel van veiligheid zorgt. Uit interviews met professionals blijkt dat contact en werken met landbouwhuisdieren bijzondere en positieve effecten kan opleveren: dieren zijn bij uitstek geschikt om een cliënt voldoende veiligheid en uitdaging te bieden en zijn geschikt voor cliënten om een verbinding mee aan te gaan.²⁸ Deze drie elementen zijn belangrijke voorwaarden voor de gezondheid en de ontwikkeling van cliënten.²⁹ Daarnaast zorgt het verzorgen van dieren voor een balans: cliënten ontvangen niet alleen zorg, maar verlenen het zelf ook.³⁰

Verder is uiteraard de groene omgeving een belangrijke eigenschap van de zorgboerderij, die bij andere vormen van dagbesteding veelal niet aanwezig is.³¹ In het reeds eerder genoemde onderzoek naar de waarde van de combinatie tussen landbouw en zorg wordt aangegeven dat de rust en ruimte op de zorgboerderij voor cliënten van groot belang is: de omgeving is minder prikkelend dan traditionele dagbestedingvoorzieningen. Ook komt uit het onderzoek naar voren dat de verschillende doelgroepen het "buiten zijn" ervaren als een welkome afwisseling van het dagelijks leven.

Dit belang van "buiten zijn" wordt beaamd door KPMG Advisory N.V. (2012). Uit dit onderzoek komt naar voren dat een groene omgeving een positief effect heeft op vele gebieden, waaronder de (psychologische) gezondheid van cliënten.³²

24 CIZ (2012), 'CIZ Indicatiewijzer - Toelichting op de beleidsregels indicatiestelling AWBZ 2012, zoals vastgesteld door het ministerie van VWS.'

26 Jan Hassink, Auke van Dijk en Derk Klein Bramel (2011), 'Waarden van Landbouw en Zorg', 369.

26 Marjolein Elings (2011), 'Effecten van zorglandbouw - Wetenschappelijk onderzoek naar de meerwaarde van zorgboerderijen voor cliënten.'

28 Jan Hassink (2002). 'De betekenis van landbouwhuisdieren in de hulpverlening - Resultaten van interviews met professionals op zorg -en kinderboerderijen', 45.

29 Idem

30 Jan Hassink, Auke van Dijk en Derk Klein Bramel (2011), 'Waarden van Landbouw en Zorg', 369.

31 Jan Hassink, Auke van Dijk en Derk Klein Bramel (2011), 'Waarden van Landbouw en Zorg', 369.

32 KPMG Advisory N.V. (2012), 'Groen, gezond en productief - The Economics of Ecosystems & Biodiversity (TEEB NL): natuur en gezondheid.'

Tot slot komt uit het onderzoek van de WUR naar voren dat de verschillende doelgroepen de zorgboerderij als een unieke sociale gemeenschap ervaren waar zij zich veilig en thuis voelen.³³ Hassink, Van Dijk en Klein Bramel (2011) noemen dat, door de kleinschaligheid, de informele sfeer van het samenwerken en de relatieve stabiliteit van de groep, cliënten nieuwe contacten kunnen opbouwen en verdiepen. Maas (2009) onderstreept dat een groene omgeving het aangaan van sociale contacten zou kunnen vergemakkelijken.³⁴ Elings (2011) beargumenteert dat het kunnen aangaan van sociale contacten op de zorgboerderij noodzakelijke, basale intermenselijke behoeften vervult, zoals het aanleren/aangaan van emotionele gehechtheid, het ingebed zijn in een sociaal netwerk, bevestigd worden door anderen, het opbouwen van een betrouwbare band, het verkrijgen van advies, bescherming en informatie en de mogelijkheid te kunnen zorgen voor een ander.³⁵

Hierboven zijn we ingegaan op de activiteiten die worden verricht op een zorgboerderij en de omgeving waarin deze plaatsvindt. In het onderzoek hebben wij in interviews en de workshop op verschillende momenten ook aandacht gevraagd voor de elementen die de dagbesteding op zorgboerderijen onderscheid van andere vormen van dagbesteding. In die gesprekken werden de bovenstaande kenmerken bevestigd. Door verschillende gesprekspartners werd daarbij als nuancerende opmerking gemaakt dat de meeste van deze elementen los van elkaar ook in andere vormen van dagbesteding zijn terug te vinden. Zo is er een bredere trend binnen de dagbesteding waarin cliënten worden uitgedaagd om zinvol werk of zinvolle activiteiten uit te voeren. Dit gebeurt bijvoorbeeld bij verschillende vormen van arbeidsmatige dagbesteding. Ook zijn er andere vormen van dagbesteding waar ook contact met dieren centraal staat en die in een groene omgeving plaatsvindt, bijvoorbeeld bij dagbesteding in combinatie met kinderboerderijen. Hetzelfde geldt voor vormen van dagbesteding waarin wordt gestreefd naar een prikkelvrije omgeving. Het unieke van de zorgboerderij ligt dus vooral in de combinatie van de verschillende, bovengenoemde kenmerken.

Middelen

Uit interviews met vertegenwoordigers van de Federatie Landbouw en Zorg en de Taskforce Multifunctionele Landbouw blijkt dat de middelen die ingezet worden op de zorgboerderij om zorg te verlenen aan cliënten in vergelijking met andere vormen van dagbesteding relatief beperkt zijn: uiteraard is er sprake van inzet van personeel (de zorgboer(in) zelf en mogelijk extra staf). Daarnaast worden verschillende agrarische productiemiddelen ingezet voor dagbestedingactiviteiten (zoals tractors, maaiers, melkmachines, bezems et cetera).

Hierbij moet wel vermeld worden dat deze middelen vaak al in het bezit zijn van de zorgboer(in) en dus particuliere eigendommen zijn. Verder maken zorgboer(in)en gebruik van hun eigen onroerend goed met, indien noodzakelijk, benodigde aanpassingen.³⁶

33 Jan Hassink, Auke van Dijk en Derk Klein Bramel (2011), 'Waarden van Landbouw en Zorg', 369.

34 Jolanda Maas (2009). 'Vitamin G: Green Environments - Healthy Environments.'

35 Marjolein Elings (2011), 'Effecten van zorglandbouw - Wetenschappelijk onderzoek naar de meerwaarde van zorgboerderijen voor cliënten.'

36 Interviews, afgenomen in februari 2012, met Marianne van der Heijden en Arjen Monteny.

Een belangrijk verschil in de inzet van middelen met andere instellingen die dagbesteding bieden is dat bij reguliere instellingen vastgoed wordt gebruikt dat speciaal bestemd is voor het aanbieden van dagbesteding (publieke middelen). Bij zorgboerderijen betreft het vaker vastgoed dat privé eigendom is van de zorgboer(in) en van oorsprong bedoeld is voor agrarische activiteiten, waar, indien noodzakelijk, aanpassingen aan zijn gemaakt voor cliënten.

Cliëntrelatie en zorgkanalen

Een belangrijk kenmerk van zorgboerderijen is dat deze een omgeving biedt waarin cliënten niet per definitie worden ontvangen als patiënt, maar als mens.³⁷ Uit onderzoek komt naar voren dat de persoonlijke relatie met en betrokkenheid van de boer(in) als een belangrijke, unieke eigenschap van de zorgboerderij wordt ervaren.³⁸ De zorgkanalen op de zorgboerderij bestaan uit face-to-face contact: middels directe interactie op de zorgboerderij worden cliënten begeleid en ondersteund in hun ontwikkeling door de boer(in).³⁹ Voor de doelgroep jeugd geldt dat de zorgboerderij een omgeving biedt, waarin de zorgboer(in) en zijn/haar gezin fungeren als rolmodel (als vakman en als hulpverlener).

Het bovenstaande wordt ook in de interviews genoemd als een belangrijk kenmerk van dagbesteding op zorgboerderijen. Op zorgboerderijen is volgens de geïnterviewden vaak sprake van een situatie waarin cliënten een persoonlijke band opbouwen met de zorgboer(in). Volgens geïnterviewden ontstaat meer dan (gemiddeld) bij andere vormen van dagbesteding een combinatie van een werkgever/werknemer verhouding en een therapeutische en begeleidende verhouding.

Cliëntsegmenten

Het onderzoek richt zich op dagbesteding voor ouderen en dementerende ouderen (65-plus), verstandelijk beperkten (0-80 jaar) en kinderen en jongeren (0-17 jaar) met een AWBZ-indicatie dagbesteding.

Uit de interviews met praktijkdeskundigen (zorgboeren, vertegenwoordigers van zorgkantoren en van andere instellingen voor dagbesteding) komt naar voren dat dagbesteding op zorgboerderijen effectief kan zijn voor deze doelgroepen (zie voor toelichting hoofdstuk 4). Zij benadrukken echter ook dat de mate waarin het aanbod van de zorgboerderij aansluit op de problematiek van de cliënt sterk verschilt. De zorgboerderij biedt volgens hen een belangrijk aanbod binnen een breder dagbestedingsspectrum, waarin per cliënt dient te worden bepaald welk type dagbesteding het meest aansluit op de problematiek en de mogelijkheden van de cliënt.

Waardepropositie

Gebaseerd op alle bovengenoemde elementen kan de waardepropositie van dagbesteding op zorgboerderijen als volgt worden samengevat: "de zorgboerderij biedt een informele, niet-zorgcontext, die lijkt op het gewone leven van cliënten. Cliënten herkennen de huiselijke sfeer op de zorgboerderij, en kunnen dus ook makkelijk (leren) omschakelen naar het uitvoeren van huiselijke activiteiten. De boer(in) en het gezin worden gezien als rolmodel en vakman, niet alleen als begeleider. Dit komt onder andere omdat de zorgboer(in)

37 Jan Hassink, Auke van Dijk en Derk Klein Bramel (2011), 'Waarden van Landbouw en Zorg', 369.

38 Jan Hassink, Auke van Dijk en Derk Klein Bramel (2011), 'Waarden van Landbouw en Zorg', 369.

39 Rob Wielink, Paul Pothoven en Marjan van Houweling (2010), 'De jeugdzorgboerderij - Een wenkend perspectief', 320.

en het gezin altijd aanwezig zijn: er is dus sprake van continuïteit in de begeleiding. Cliënten krijgen de kans zinvol agrarisch werk met verantwoordelijkheden uit te voeren. Cliënten doen dit in een groene omgeving, waar zij contact hebben met dieren en de natuur. Zodoende raken zij bekend(er) met het ritme van de natuur.”

4 Businesscase dagbesteding op zorgboerderijen

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we in op de financieel-economische businesscase van dagbesteding op zorgboerderijen. Daarbij brengen we in beeld hoe de kostprijs per uur dagbesteding voor de verschillende doelgroepen is opgebouwd. Daarnaast brengen we in beeld welke opbrengsten hier tegenover staan voor de zorgboeren. We vergelijken de kostprijs en de opbrengsten met de kosten van reguliere dagbesteding. Dit doen we op basis van onderzoek en gegevens van de NZa en het CVZ.

Om de kosten en opbrengsten van dagbesteding op zorgboerderijen inzichtelijk te maken is veldwerk verricht. In totaal hebben twintig zorgboerderijen een voor het onderzoek ontwikkeld formulier ingevuld waarin zij gedetailleerd inzicht hebben gegeven in de opbouw van kosten en opbrengsten van het zorgdeel van hun bedrijf. Om de kwaliteit van de ingevulde formulieren te toetsen en de analyse te verdiepen is vervolgens een bezoek gebracht aan zes zorgboerderijen (twee boerderijen per doelgroep).

4.2 Kostprijs van dagbesteding op zorgboerderijen

In onderstaande tabel wordt een overzicht gegeven van de gemiddelde kostprijs van dagbesteding bij de twintig zorgboerderijen die aan ons onderzoek hebben deelgenomen. In het onderzoek is nadrukkelijk gevraagd om alleen dat deel van de kosten en opbrengsten mee te nemen dat gerelateerd is aan de dagbesteding (dus exclusief de normale agrarische bedrijfsvoering). Uit de tabel komt naar voren dat de kostprijs van een dagdeel dagbesteding bij de twintig zorgboerderijen die aan het onderzoek hebben deelgenomen voor de doelgroepen jeugd, verstandelijk beperkten en ouderen afgerond op hele euro's gemiddeld ligt op respectievelijk € 48, € 39 en € 46. Voor de doelgroep jeugd is de kostprijs het hoogst, voor verstandelijk beperkten het laagst. Door de bezochte zorgboeren werd bevestigd dat de kosten voor jeugd het hoogst zijn, omdat deze doelgroep de meest intensieve begeleiding vraagt.

Er is sprake van een grote spreiding in de gerapporteerde kostprijzen. Bij de drie doelgroepen liggen de hoogste kostprijzen per dagdeel boven de € 100 en de laagste tussen de € 14 en € 29. De spreiding heeft vooral te maken met de omvang van de zorgboerderijen.⁴⁰ Een aantal kleine zorgboerderijen (1.000 tot 5.000 gerealiseerde cliënturen per jaar) realiseert een zeer hoge kostprijs per cliëntuur. Het gaat bij deze zorgboerderijen slechts om een zeer beperkt aantal cliënten per jaar.

⁴⁰ Naast de omvang spelen waarschijnlijk ook verschillen in de gemiddelde zorgzwaarte van de cliënten per zorgboerderij een rol in de verschillen in de kostprijs per dagdeel dagbesteding.

Aan de andere kant van het spectrum staan zorgboerderijen die 25.000 tot 30.000 cliënturen realiseren. Dit zijn de bedrijven met de laagste kostprijs per cliëntuur. Het gemiddelde aantal cliënturen per zorgboerderijen ligt bij de verschillende doelgroepen tussen de 11.500 en 13.500 cliënturen.

In euro's	Laagste	Hoogste	Gemiddelde	Mediaan
Jeugd (n=6)	29	103	48	38
Verstandelijk beperkten (n=11)	19	130	39	41
Ouderen (n=8)	14	103	46	59

Tabel 3: gemiddelde kostprijs en spreiding in de kostprijs per dagdeel dagbesteding bij de twintig onderzochte zorgboerderijen (2010)

De kostprijs is verdeeld in drie categorieën: personeelskosten (eigen inzet van de zorgboer(in), inzet van familie en personeel), gebouwen, terreinen en productiemiddelen (afschrijvingskosten en pacht/huur van gebouwen, terreinen, terreinvoorzieningen en productiemiddelen) en materiële en overige kosten (cliëntgebonden kosten, vervoer, voer en onderhoudskosten vee, bedrijfskosten, verzekeringen, energie kosten et cetera).

Personeelskosten vormen zoals te verwachten een belangrijk deel van de kosten (ongeveer 75% van de kostprijs). Het gaat daarbij om personele inzet voor de begeleiding van de cliënt, voor management en administratie en (daar waar zorg-gerelateerd) ter ondersteuning van het agrarisch proces. In de personele kosten is ook de personele inzet aan de zorgkant van de zorgboer zelf en zijn gezin meegenomen. Er is dus voor gekozen om de zorggerelateerde arbeidsuren van de zorgboer en zijn gezin mee te nemen als kostenpost. Dit om een goede vergelijking te kunnen maken met reguliere dagbesteding en om voor de sector een reëel beeld te geven over de kosten die door hen gemaakt worden voor de dagbesteding.

Om tot een zorggerelateerde kostprijs te komen hebben wij van de kosten per dagdeel alle opbrengsten afgetrokken die de zorgboerderij ontvangt anders dan de vergoedingen voor de verleende zorg. Het gaat dan om opbrengsten van de activiteiten die de cliënten verrichten of bijvoorbeeld om donaties.

In euro's	Jeugd (n=6)	Verstandelijk beperkten (n=11)	Ouderen (n=8)
Personeelskosten	35	28,50	35,50
Gebouwen, terreinen en productiemiddelen	4,50	6,50	3
Materiële en overige kosten	12,50	10	12,50
(Minus) Opbrengsten anders dan vergoedingen zorg	(4)	(6)	(5)
Kostprijs per dagdeel dagbesteding	48	39	46

Tabel 4: opbouw gemiddelde kostprijs per dagdeel dagbesteding bij de twintig onderzochte zorgboerderijen (2010)

4.3 Gerealiseerde vergoedingen per dagdeel dagbesteding

Tegenover de kostprijs van een dagdeel dagbesteding staan de vergoedingen die de zorgboerderij ontvangt voor de verleende zorg. Deze kunnen voortkomen uit PGB's, ZiN contracten met zorgkantoren of onderaanneming van andere zorginstellingen. De verhouding opbrengsten uit PGB's en uit ZiN/Onderaanneming is bij de zorgboerderijen die zich richten op de doelgroepen jeugd en ouderen ongeveer 50%-50%. Bij zorgboerderijen die zich richten op verstandelijk beperkten is de verhouding ongeveer 60%-40%.

Uit tabel 5 komt naar voren dat de zorgboerderijen, afgerond, gemiddeld € 36,50 tot € 38 per dagdeel aan vergoedingen ontvangen. Ook hier geldt weer dat er sprake is van spreiding. Er zijn zorgboerderijen die slechts € 25 per dagdeel aan vergoeding genereren, er zijn echter ook zorgboerderijen die € 62,50 tot zelfs € 115,50 aan opbrengst genereren. Voor de zorgboerderij die € 115,50 per dagdeel genereert geldt dat dit gaat om een kleine groep cliënten met een zorgzwaarte 6 voor Verstandelijk beperkten. Aan de kostenkant staat er een vergelijkbare kostprijs tegenover.

In euro's	Laagste	Hoogste	Gemiddelde	Mediaan
Jeugd (n=6)	25	62,50	38	37,50
Verstandelijk beperkten (n=11)	22,50	115,50	36,50	38,50
Ouderen (n=8)	25	69,50	37	37

Tabel 5: gemiddelde ontvangen vergoeding en spreiding in de ontvangen vergoeding per dagdeel dagbesteding bij de twintig onderzochte zorgboerderijen (2010)

Per saldo komt dus uit onze analyse naar voren dat wanneer gerekend wordt met de gemiddelde kostprijs en de gemiddelde vergoedingen van de twintig onderzochte boerderijen en daarbij alle arbeidsinzet wordt meegerekend, de vergoedingen onder het kostprijniveau liggen. Dat geldt het sterkste voor de zorgboerderijen die zich richten op de doelgroepen jeugd en ouderen. Per dagdeel dagbesteding wordt, op deze wijze geredeneerd, respectievelijk € 10 en € 9 toegelegd.

Een belangrijke verklaring voor het negatieve resultaat dat uit onze analyse naar voren komt is gelegen in het meerekenen van de arbeidsuren van de zorgboer en zijn gezin. Deze uren zijn in de analyse gewaardeerd op € 35.000 tot € 50.000 per fulltime baan (36 uur) afhankelijk van het type werk (begeleiding of management). Een aantal zorgboeren geeft in het ingevulde vragenformulier en in de uitgevoerde interviews aan dat zij (niet alle) door hen ingezette arbeidsuren voor de dagbesteding zien als kosten. Zij zien het maken van veel/extra uren als onderdeel van het ondernemerschap, waarbij vooral van belang is dat men goed kan rondkomen met de totale opbrengsten van het bedrijf. Zonder de waardering van de door de boer en zijn gezin ingezette uren is het financiële resultaat van de dagbestedingactiviteiten van zorgboerderijen in veel gevallen wel winstgevend of in ieder geval kostendekkend.

Hierbij speelt ook de omvang van de zorgboerderij een rol in termen van het aantal gerealiseerde uren dagbesteding. Het is niet zo dat bij alle twintig onderzochte zorgboerderijen de kostprijs boven de verkregen vergoedingen ligt.

Bij ongeveer de helft van de zorgboerderijen die zich richten op jeugd en verstandelijk beperkten wordt ook wanneer alle arbeidsinzet wordt meegerekend een positief resultaat gehaald op de dagbestedingactiviteiten. Het gaat in het algemeen om de grotere zorgboerderijen. Bij de boerderijen die zich richten op ouderen is dit minder het geval. Eén van deze zorgboerderijen genereert een nulresultaat op dagbesteding, de anderen genereren een negatief resultaat.

4.4 Vergelijking met reguliere dagbesteding

In tabel 6 vergelijken we de kosten en de gedeclareerde vergoeding per dagdeel dagbesteding van de zorgboerderijen met publieke gegevens over de gemiddelde kostprijs van dagbesteding in Nederland. Hiervoor gebruiken wij twee belangrijke bronnen. Allereerst vergelijken wij de gegevens van de zorgboerderijen met de normtarieven die de NZa gebruikt voor de bekostiging van extramurale dagbesteding. Deze tarieven gelden als de maximaal te vergoeden tarieven. Ze zijn gebaseerd op historisch beschikbaar budget en kennen geen onderbouwing op basis van kostprijsberekeningen. Voor de doelgroep verstandelijk beperkten heeft de NZa in 2008 een rapport uitgebracht waarin zij de gemiddelde kostprijs per dagdeel voor extramurale dagbesteding voor de doelgroep verstandelijk beperkten inschatten.⁴¹ Uit dit onderzoek komt naar voren dat deze voor de indicaties "Licht" en "Gemiddeld" duidelijk onder het gehanteerde normtarief liggen. De basis van het rapport van de NZa ligt in een functiegericht kostprijsonderzoek van KPMG uit 2004.⁴²

De NZa hanteert per doelgroep verschillende tarieven voor verschillende zorgzwaartes. Deze verschillende zorgzwaartes zijn vooral van belang voor de doelgroep verstandelijk beperkten. Voor deze doelgroep gelden zorgzwaarte categorieën 1 tot en met 4 als zijnde licht. Categorie 5 geldt als zijnde midden en categorieën 6 tot en met 7 gelden als zijnde zwaar. Aangezien de gemiddelde zorgzwaarte van deze doelgroep op zorgboerderijen tussen de 4 en de 5 ligt (bron: vragenlijst kostprijsonderzoek), zullen wij de gegevens van de zorgboerderijen vergelijken met de normtarieven van de NZa voor de categorieën licht en midden. Daarbij is nog onderscheid te maken tussen kinderen en volwassenen. Voor de doelgroep (dementerende) ouderen zullen wij de gedeclareerde vergoedingen van zorgboerderijen vergelijken met de normtarieven van de NZa voor dagbesteding basis voor ouderen, en dagbesteding voor cliënten met psychogeriatrische problematiek (ouderen met dementie). Voor de doelgroep jeugd vergelijken wij de gegevens van de zorgboerderijen met het normtarief voor licht verstandelijk gehandicapte jongeren.

⁴¹ NZa (2008), Elke dag goed besteed, Onderzoek dagbesteding Gehandicaptenzorg.

⁴² KPMG (2004), Functiegerichte kostprijzen AWBZ. Dit onderzoek is gebaseerd op bestaande bronnen en veldwerk bij 40 AWBZ instellingen verdeeld over verschillende sectoren.

In euro's	Gem. kostprijs *	Gerealiseerde vergoedingen*	Kosten per dagdeel dagbesteding volgens CVZ, incl. vervoer		Tarieven volgens onderzoek "Elke dag goed besteed" - vertaald naar 2010		NZa normtarieven 2010 Extramuraal	
			Intra	Extra	Licht	Midden	Licht	Midden
Jeugd	48	38					62,59	
Verstandelijk beperkten - Kind	39	36,50	47,38	66,47	47,57	60,18	43,44	56,77
Verstandelijk beperkten - Volwassene					29,51	39,80	34,72	43,87
Ouderen	46	37					32,69	60,35

*Voor de twintig onderzochte zorgboerderijen

Tabel 6: vergelijking kosten per dagdeel en gerealiseerde dagdeelvergoedingen voor dagbesteding met NZa gegevens, in euro's, 2010

Op basis van tabel 6 trekken wij de volgende conclusies:

- ▶ Doelgroep jeugd: zowel de gemiddelde kostprijs als de gemiddeld gerealiseerde vergoeding per dagdeel ligt bij zorgboerderijen duidelijk onder het normtarief.
- ▶ Doelgroep verstandelijk beperkten: de gerealiseerde vergoeding en de gemiddelde kostprijs per dagdeel ligt voor zorgboerderijen duidelijk onder registratie van de kostcijfers van het CVZ. De gemiddelde kostprijs en gerealiseerde vergoeding die uit het onderzoek naar voren komt ligt tussen de normtarieven en de door NZa berekende tarieven voor zorgzwaarte 1-4 (licht) voor volwassenen en kinderen, maar lager dan de normtarieven en door NZa berekende tarieven voor zorgzwaarte 5 (Midden). Er van uitgaande dat cliënten met een verstandelijke beperking op zorgboerderijen een gemiddelde zorgzwaarte kennen van 4 tot 5 lijkt de kostprijs van dagbesteding op de zorgboerderij in ieder geval niet hoger te zijn dan de benchmarkgegevens over de reguliere zorg. Een precieze uitspraak over de mate waarin zorgboerderijen voor de doelgroep verstandelijk beperkten een hoger of lager kostenniveau kennen dan gemiddeld bij andere vormen van dagbesteding is niet mogelijk. Wel is er een aantal grotere zorgboerderijen die een kostprijs kennen die duidelijk onder het niveau van de hier gepresenteerde data ligt (€ 20 tot € 25 per dagdeel).
- ▶ Doelgroep ouderen: Voor ouderen hanteert de NZa een basistarief en een opslag voor psychogeriatrische problematiek of lichamelijke problematiek. De gemiddeld gerealiseerde vergoedingen voor de twintig onderzochte zorgboerderijen liggen rond het basisnormtarief. Ook hier geldt dat een aantal grotere zorgboerderijen een duidelijk lagere kostprijs (en een lagere vergoeding) kent dan dit basisnormtarief (€ 14 per dagdeel).

In de interviews is aangegeven dat zorgkantoren voor dagbesteding op de zorgboerderij doorgaans een lager tarief uitkeren dan voor dagbesteding elders. Zolang zorgboerderijen geen AWBZ-erkenning hebben en nog niet aan alle kwaliteitscriteria voldoen, hoeven zorginkopers niet 100% van het zorgtarief te betalen. Volgens de stakeholders heeft dit tot gevolg dat verzekeraars gemiddeld 96% van het tarief betalen aan zorgboerderijen voor de zorg die rechtstreeks wordt ingekocht bij zorgboerderijen.

Daarnaast wordt door Rebergen (2005) genoemd dat, in het geval er sprake is van onderaannemerschap, er ten minste sprake zal zijn van 5 á 10% winst voor de aanbestedende organisatie.⁴³ Voor de zorg die via onderaannemerschap wordt uitbesteed aan zorgboerderijen betalen zorginkopers dus slechts tussen de 90% en 95% van het zorgtarief.

In het geval van het ontbreken van een AWBZ-erkenning, of in het geval van onderaannemerschap, leveren zorgboerderijen dus duidelijk kostenbesparingen op voor zorginkopers.

Onze conclusie op basis van bovenstaande analyse is dat grotere zorgboerderijen voor alle drie de doelgroepen een kostprijs kennen die duidelijk onder het gemiddelde kostenniveau ligt voor reguliere dagbesteding, ook wanneer de arbeidsinzet van de ondernemer en zijn gezin worden meegenomen. Voor kleine zorgboerderijen geldt dat de kostprijs per dagdeel duidelijk boven het landelijk gemiddelde ligt. De inzet van begeleiding drukt in dat geval sterk op de kosten per dagdeel. Voor het gewogen gemiddelde van de twintig onderzochte zorgboerderijen geldt dat de kostprijs, inclusief arbeidsinzet van de ondernemer en zijn gezin, voor de doelgroepen verstandelijk beperkten en ouderen in lijn lijkt te liggen met het landelijk gemiddelde. Voor de doelgroep jeugd ligt de gemiddelde kostprijs wel duidelijk onder het normtarief van de NZa.

43 Gert R. Rebergen (2005), '4 X P - SROI Analyse zorgboerderij/-bakkerij Thedingsweert.'

5 Clientcase: directe effecten voor cliënten

5.1 Inleiding

Dagbesteding is primair bedoeld voor de cliënt zelf. Voordat wij ingaan op de bredere maatschappelijke effecten van dagbesteding op andere partijen dan de cliënt, focussen we in dit hoofdstuk dan ook op het directe effect van de dagbesteding op de cliënt. Daarbij maken wij gebruik van wat er bekend is uit bestaand onderzoek en van de expertkennis van stakeholders die hebben deel genomen aan de workshop en de professionals die direct de dagbesteding van cliënten verzorgen. Deze professionals hebben wij geïnterviewd en daaraan voorafgaand hebben zij een vragenlijst ingevuld. Wij maken daarbij steeds een vergelijking tussen dagbesteding op zorgboerderijen en dagbesteding via andere kanalen.

Zoals reeds aangegeven in hoofdstuk 2 heeft er geen uitgebreid effectonderzoek plaatsgevonden. Dit viel buiten de scope van het onderzoek.

5.2 Inzichten uit wetenschappelijk onderzoek

Wetenschappelijk onderzoek naar de effecten van zorglandbouw voor cliënten is nog schaars, zowel in Nederland, als in het buitenland. De beschikbare studies zijn vooral kwalitatief van aard en veelal gebaseerd op interviews met cliënten en (werk)begeleiders en boeren. Kwantitatieve effectstudies zijn vooralsnog zeldzaam. Er zijn twee effectstudies (Randomised Controlled Trials (RCT's) en quasi-experimentele studies) bekend in Nederland en Noorwegen die de effecten van zorglandbouw voor mensen met psychiatrische en/of verslavingsproblematiek hebben onderzocht.⁴⁴ Deze studies hebben echter betrekking op doelgroepen die buiten de scope van deze opdracht liggen.

Hieronder presenteren wij de inzichten die uit het bestaande wetenschappelijk onderzoek naar voren komen.

5.2.1 Jeugd

De doelgroep jeugd kan steeds vaker voor hulp en opvang terecht op de zorgboerderij. De doelgroep van de jeugdzorgboerderij bestaat uit jeugdigen tot achttien jaar die een vorm van behandeling of specialistische hulp nodig hebben vanwege opvoedings- en gedragsproblemen en/of psychiatrische aandoeningen met bijkomende opvoedings- en gedragsproblemen. Sommige boerderijen hebben speciale programma's voor jongeren, anderen bieden crisisopvang voor jongeren die tijdelijk uit huis worden geplaatst.⁴⁵

44 Hassink, J. & Dijk, M.v. (2006). Farming for Health: Green-Care Farming Across Europe And the United States of America. Dordrecht: Springer.

45 Elings, M. (2011). Effecten van zorglandbouw: Wetenschappelijk onderzoek naar de meerwaarde van zorgboerderijen voor cliënten. Zegveld: Taskforce Multifunctionele Landbouw ism Plant Research International/Wageningen UR, Trimbos-instituut en Parktikon/Radboud Universiteit.

Het doel van de dagbestedingactiviteiten gericht op kinderen en jongeren is om hen te helpen in een natuurlijke omgeving tot rust te komen, zichzelf te zijn en te laten ervaren dat ze capaciteiten hebben die in de maatschappij gewaardeerd worden, met als doel een heroriëntatie op zichzelf en op de toekomst. Ook wordt er naartoe gewerkt om de negatieve spiraal, waar het gezin (waar het kind of de jongere onderdeel van uit maakt) in terecht is gekomen, te doorbreken. Om dit bereiken worden de ouders nauw bij het proces betrokken.⁴⁶

Zoals genoemd zijn er geen kwantitatieve effectstudies uitgevoerd naar het effect van zorgboerderijen op jeugdigen. De studies die er wel zijn, worden nu kort beschreven.

Uit een kleinschalig onderzoek van het Platform Jeugdzorgboerderijen in samenwerking met Wageningen UR, waarin interviews met medewerkers van vijf jeugdzorginstellingen zijn gehouden, komt naar voren dat het boerderijtraject leidt tot een beter contact met het gezin en een toename van de eigenwaarde en het welbevinden van de jongere. Ook werden er resultaten gezien op het gebied van vermindering van gedragsproblemen en verbetering van schoolprestaties.⁴⁷

Door Wageningen UR en Praktikon is onderzoek verricht naar de effecten en meerwaarde van zorgboerderijen voor probleemjongeren.⁴⁸ Jongeren werden op boerderijen geplaatst en kregen daar woon-werktrajecten aangeboden waarin het ervaren leren centraal stond. Het traject duurde een jaar: het eerste halfjaar werkte de jongere op de boerderij, het tweede halfjaar volgde er nabegeleiding aan de jongeren en het gezin. Er werden statistisch significante verbeteringen waargenomen op het gebied van probleemgedrag (agressief gedrag, opstandig gedrag, driftbuien, teruggetrokkenheid) en het copinggedrag (manier waarop men omgaat met problemen en stressvolle gebeurtenissen). Op het terrein van zelfbepaling werd er geen statistisch significante verbetering geconstateerd.

Samengevat worden er in de literatuur op de volgende gebieden indicaties voor effecten gevonden van dagbesteding op de zorgboerderij:

- ▶ Vermindering van gedragsproblemen bij de jongere.
- ▶ Een beter contact van de jongere met het gezin.
- ▶ Een toename van de eigenwaarde en het welbevinden bij de jongere.
- ▶ Verbetering van schoolprestaties.
- ▶ Verbetering van het omgaan met problemen (coping).

Vergelijking met reguliere dagbesteding

In de literatuur wordt geen uitspraak gedaan over een verschil in effecten tussen de dagbestedingactiviteiten voor kinderen en jongeren op de zorgboerderij en bij andere vormen van dagbesteding.

5.2.2 Verstandelijk beperkten

Verstandelijk beperkten vormen van oudsher een van de belangrijkste doelgroepen van de zorgboerderijen. Op veel zorgboerderijen wordt dagbesteding aangeboden voor mensen met een verstandelijke beperking. De aard van de dagbesteding varieert.

46 Platform Jeugdzorgboerderijen (2010). De jeugdzorgboerderij: Een wenkend perspectief. Wageningen: Wageningen UR.

47 Idem.

48 Hassink, J., Meyer, P.d., Sman, P.v.d., & Veerman, J.W. (2011). Effectiviteit van ervaren leren op de boerderij. *Orthopedagogiek: Onderzoek en Praktijk*, 50,51-63.

Voor een deel van de verstandelijk beperkten is het doel vooral een prettige daginvulling, terwijl voor een ander deel de activiteiten vooral bedoeld zijn om bepaalde vaardigheden te leren. Veel voorkomende activiteiten zijn het verzorgen van dieren en het werken in de groentetuin.

Hoewel verstandelijk beperkten een belangrijke doelgroep zijn, zijn de effecten van zorgboerderijen juist bij deze groep nauwelijks onderzocht.⁴⁹

De Wageningen UR heeft een kwalitatief onderzoek uitgevoerd naar de voor- en nadelen van zorgboerderijen met een agrarisch bedrijfsmatig karakter in vergelijking met zorgboerderijen zonder een agrarisch bedrijfsmatig karakter voor cliënten met een verstandelijke beperking. Hierbij is gebruik gemaakt van participerende observatie en interviews met zorgboeren, begeleiders en cliënten van zes zorgboerderijen (drie met en drie zonder bedrijfsmatig karakter). Uit dit onderzoek blijkt dat zorgboerderijen met een bedrijfsmatig karakter veel voordelen voor deze doelgroep bieden: zij bieden noodzakelijk en zinvol werk, de boer is rolmodel met veel kennis van landbouw, er is een groot sociaal netwerk voor cliënten (onder andere boeregezin) en het werk is uitdagend waardoor de cliënt wordt aangesproken op zijn of haar mogelijkheden. Nadeel van bedrijfsmatige boerderijen is dat zij vooral de beter functionerende cliënten vasthouden, omdat zij het meest productief zijn.⁵⁰

Het onderzoek van de WUR doet vrijwel geen uitspraak over de effecten van de dagbesteding voor de cliënt. Dit geldt ook voor ander onderzoek naar dagbesteding op zorgboerderijen voor mensen met een verstandelijke beperking. Het kwalitatieve onderzoek (Elings, 2004; Elings, 2012) dat hierover beschikbaar is, gaat met name in op de kwaliteiten van het aanbod (zie hierboven) en niet zozeer op de effecten voor cliënten.

In de literatuur wordt wel benoemd dat dagbesteding op de zorgboerderij voor deze doelgroep kan leiden tot:⁵¹

- ▶ Meer zelfvertrouwen, onder andere doordat mensen worden aangesproken op hun mogelijkheden en niet op hun beperkingen.
- ▶ Meer sociale contacten, doordat cliënten op de zorgboerderij in contact komen met verschillende mensen. Vooral het contact met het boeregezin is belangrijk.

Vergelijking met reguliere dagbesteding

Voor de doelgroep verstandelijk beperkten wordt in de literatuur geen uitspraak gedaan over een verschil in effecten tussen de dagbestedingactiviteiten op de zorgboerderij en bij andere vormen van dagbesteding.

5.2.3 Ouderen en dementerende ouderen

Een toenemend aantal zorgboerderijen verzorgt dagverzorging en dagbesteding voor kwetsbare en dementerende ouderen. Een aantal boerderijen biedt ook intensievere vormen van ondersteuning, zoals begeleid wonen.

49 Elings, M. (2011). Effecten van zorglandbouw: Wetenschappelijk onderzoek naar de meerwaarde van zorgboerderijen voor cliënten. Zegveld: Taskforce Multifunctionele Landbouw ism Plant Research International/Wageningen UR, Trimbos-instituut en Parktikon/Radboud Universiteit.

50 Elings, M. (2004). Boer, zorg dat je boer blijft! Een onderzoek naar de specifieke waarden van een bedrijfsmatige zorgboerderij. Wageningen: Wageningen UR.

51 Taskforce Multifunctionele Landbouw (2011). Effecten van zorglandbouw voor verschillende doelgroepen: Factsheet. Zegveld: Taskforce Multifunctionele Landbouw.

Kenmerkend voor de zorg voor ouderen op de zorgboerderij is de kleinschaligheid: meestal gaat het om zes tot tien cliënten (Elings, 2011). De ouderen zijn vaak beperkt mobiel. Om het terrein voor rolstoel- en rollatorgebruikers toegankelijk te maken moeten noodzakelijke voorzieningen worden getroffen, zoals lage drempels en brede paden.

Ook de effecten van landbouwzorg op ouderen zijn nog nauwelijks onderzocht. Er is één studie uitgevoerd waarin de effecten van dagverzorging op zorgboerderijen en in reguliere instellingen worden vergeleken.⁵² Hieruit blijkt dat zorgboerderijen beter dan reguliere instellingen voor dagverzorging in staat zijn om dementerende ouderen een afwisselend en divers dagverzorgingsprogramma aan te bieden.

Ook stimuleren zorgboerderijen de voedselconsumptie en vochtinname van dementerende ouderen meer dan reguliere instellingen voor dagverzorging. Zorgboerderijen en reguliere instellingen voor dagverzorging lijken even effectief te zijn in het verbeteren van het cognitief functioneren, het emotioneel welbevinden en de functionele status, evenals in het voorkomen van een toename van het aantal gedragsproblemen. Bij beide vormen van dagbesteding bleven de ouderen relatief stabiel wat betreft deze domeinen. Daarnaast lijken beide typen dagverzorging een significante toename van de emotionele belasting van mantelzorgers te voorkomen.

Hierbij moet worden opgemerkt dat uit het onderzoek van de Bruin (2009) naar voren komt dat het cognitief functioneren, het emotioneel welbevinden, de gedragsproblematiek en de functionele status relatief stabiel lijken bij dagbesteding op de zorgboerderij (en bij dagbesteding elders). Om uitspraken te kunnen doen over in hoeverre deze stabilisatie een verdienste is van de dagbesteding, is er verder onderzoek nodig.

Samenvattend blijkt uit de literatuur dat zorgboerderijen bij (dementerende) ouderen de volgende indicaties voor effect:

- ▶ De voedselconsumptie en vochtinname van de ouderen verbetert. Dit is een groot effect.
- ▶ Stabiliseren van het cognitief functioneren.
- ▶ Stabiliseren van het emotioneel welbevinden.
- ▶ Stabiliseren van de functionele status.
- ▶ Stabiliseren van gedragsproblemen.
- ▶ Het ontlasten van mantelzorgers.

Vergelijking met reguliere dagbesteding

Uit de literatuur komt naar voren dat de dagbesteding op zorgboerderijen een groter effect heeft op de voedselconsumptie en vochtinname van de ouderen. Dit is een belangrijk effect omdat er bij veel ouderen met dementie een risico is op ondervoeding (De Bruin, 2009) en omdat bij ouderen bij dementie de vochtbalans verstoord kan raken (ActiZ i.s.m. NVVA, 2007).⁵³ Voor de andere effecten geldt dat er in de literatuur geen verschil wordt geconstateerd met andere vormen van dagbesteding.

52 Bruin, S.de. (2009). "Sowing the autumn season: Exploring benefits of green care farms for dementia patients." Wageningen: Universiteit Wageningen

53 ActiZ ism NVVA, 2007: Dehydratie bij ouderen preventie en behandeling, extra aandacht bij ziekte en bij hitteperiodes. Utrecht: ActiZ

5.3 Inschattingen van praktijkexperts m.b.t. de directe effecten

In deze paragraaf gaan we in op de inschattingen die professionals die op dagelijkse basis met de doelgroep werken binnen zorgboerderijen en binnen andere instellingen maken van het effect dat de dagbesteding binnen zorgboerderijen heeft op de cliënt. Hoewel het om een beperkte groep professionals gaat (in totaal 11) geeft deze inschatting een aanvullend beeld ten aanzien van wat er al bekend is vanuit de literatuur.

In de interviews en de daar aan voorafgaande vragenlijst hebben wij de praktijkexperts uitgedaagd om een inschatting te maken van het deel van de doelgroep waarbij een bepaald effect voorkomt en van de mate waarin de omvang van het effect afwijkt van andere vormen van dagbesteding.

Het overgrote deel van de praktijkexperts gaf aan het lastig te vinden dergelijke uitspraken te doen. Toch hebben de meesten dit wel gedaan. Gezien de moeite die het de experts kostte om een uitspraak te doen dienen de hieronder gepresenteerde uitspraken nadrukkelijk gezien te worden als een educated guess. Daarnaast noodzaakt de beperkte omvang van het aantal praktijkexperts dat per doelgroep geraadpleegd kon worden in het kader van het onderzoek tot voorzichtigheid bij de interpretatie van de resultaten.

Ondanks deze beperkingen zijn wij van mening dat de uitspraken van de praktijkexperts een nuttige aanvulling vormen op de inzichten uit de literatuur.

5.3.1 Jeugd

Vermindering gedragsproblematiek

De geraadpleegde praktijkexperts (N=2) geven aan dat de gedragsproblematiek (zoals aandachtstekort, hyperactiviteit, conflictgedrag en agressief gedrag) bij vrijwel alle kinderen en jongeren die dagbesteding op de zorgboerderij volgen, afneemt.

Over de mate waarin de zorgboerderij op dit punt afwijkt van andere vormen van dagbesteding konden de praktijkexperts geen uitspraak doen. Volgens één van de geïnterviewden is dagbesteding op de zorgboerderij in ieder geval minstens even effectief als dagbesteding elders (wordt dan vaak dagbehandeling genoemd). De reguliere dagbehandeling wordt benoemd als meer "schoolgericht", waar in groepjes wordt gewerkt aan het bereiken van doelstellingen, onder begeleiding van een multidisciplinair team. De zorgboerderijen zijn volgens deze expert laagdrempeliger, zowel voor de ouders als de kinderen. De reguliere setting wordt meer ervaren als een behandelsetting en kan daardoor meer "lading" hebben, aldus deze expert. Een belangrijke signaal dat de expert met betrekking tot de problematiek van de jeugdigen af gaf, is dat de (gedrags)problematiek van de jeugdigen steeds zwaarder lijkt te worden. Er is vaker sprake van meervoudige problematiek en stapeling van zorg. De populatie die naar de zorgboerderij komt verandert, onder andere doordat meer mensen het fenomeen zorgboerderij kennen. Hierdoor verandert de samenstelling van de groep. Dit kan weerslag hebben op het effect van dagbesteding op de zorgboerderij op de vermindering van gedragsproblematiek. Aanvullend onderzoek over de zwaarte van de gedragsproblematiek is zinvol.

Verbetering relatie met het bestaande netwerk en uitbreiding van het sociale netwerk

De praktijkexperts geven aan dat in hun ervaring een verbetering van de relatie met de ouders bij vrijwel alle jeugdigen die dagbesteding ontvangen bij de zorgboerderij optreedt. Het gaat dan vooral om een verbetering van de gezagsverhouding met de ouders en een verbetering in de acceptatie en communicatie. Tevens neemt het aantal conflicten af. Ook breidt ongeveer de helft van de jeugdigen volgens de praktijkexperts zijn of haar sociale netwerk uit op de zorgboerderij. Er werden geen uitspraken gedaan over of deze effecten anders zijn dan bij andere vormen van dagbesteding. Wel werd door een panellid gezegd dat het verbeteren van de sociale contacten van invloed is op het voorkomen van schooluitval. Dit is wat dit betreft een belangrijk effect.

Verbetering van de dagstructuur

Verbetering van de dagstructuur wordt door de praktijkexperts als een belangrijke opbrengst voor jeugdige cliënten gezien. Dit effect zou bij nagenoeg alle jeugdige cliënten van dagbesteding op de zorgboerderij optreden. De geraadpleegde praktijkexperts konden geen uitspraak doen over of dit effect anders is bij andere vormen van dagbesteding.

Vergroten van zelfvertrouwen

De inschatting van de praktijkexperts is dat het zelfvertrouwen van jeugdige cliënten door de dagbesteding in vrijwel alle gevallen toeneemt. Er kon geen uitspraak worden gedaan over of deze effecten anders zijn dan bij andere vormen van dagbesteding.

Verbetering sociale vaardigheden

Ook de "verbetering van de sociale vaardigheden" wordt door de praktijkexperts gezien als een effect dat bij een belangrijk deel van de doelgroep optreedt als gevolg van dagbesteding op de zorgboerderij (inschatting is dat het bij ongeveer driekwart van de doelgroep optreedt). De interactie met anderen verbetert, samenwerking met anderen verbetert, jeugdigen gaan beter om met conflicten en worden hulpvaardiger en meer assertief. Er werden geen uitspraken gedaan over of dit effect groter, kleiner, dan wel even groot is bij andere vormen van dagbesteding.

Resumerend kan worden gezegd dat de stakeholders en het panel van praktijkexperts bij jeugdigen vooral effect van dagbesteding op de zorgboerderij zien op het gebied van:

- ▶ Vermindering van gedragsproblematiek.
- ▶ Verbetering van relatie met het gezin en het overige netwerk.
- ▶ Verbetering van de dagstructuur.
- ▶ Vergroten van zelfvertrouwen.
- ▶ Verbetering van sociale vaardigheden.

Dit komt voor het grootste deel overeen met de effectindicaties die uit de literatuur naar voren komen. Daarbij moet worden opgemerkt dat de stakeholders tijdens de workshop ook benoemden dat er voor deze doelgroep effecten zijn op het gebied van vergroten van technische vaardigheden en het vergroten van het vertrouwen in de toekomst. Deze effecten werden door de geïnterviewde praktijkexperts minder herkend. Een geïnterviewde benoemde dat het aanleren van technische vaardigheden voor deze doelgroep geen doel op zich is en dat het vergroten van het vertrouwen in de toekomst in ieder geval bij de jongere kinderen geen prominente rol speelt.

5.3.2 Verstandelijk beperkten

Vermindering gedragsproblematiek

Uit de inventariserende workshop met stakeholders komt de vermindering van gedragsproblematiek (zoals aandachtstekort, hyperactiviteit, conflictgedrag en agressief gedrag) als een belangrijk potentieel effect van dagbesteding op de zorgboerderij voor de doelgroep mensen met een verstandelijke beperking naar voren. Het geraadpleegde expertpanel onderschrijft dit effect. Bij ongeveer tweederde van de cliënten met een verstandelijke beperking is er sprake van een vermindering van gedragsproblemen door de dagbesteding op de zorgboerderij, aldus het expertpanel. Er was geen consensus over of dit effect in dezelfde dan wel in een andere mate optreedt bij andere vormen van dagbesteding. Daarbij maakte een praktijkexpert de analyse dat er voor de groep met de meest ernstige gedragsproblematiek andere geschikte vormen van dagbesteding zijn en dat deze groep minder snel naar de zorgboerderij gaat.

Verbetering sociale vaardigheden

De stakeholders benoemden, tijdens de inventariserende workshop, het vergroten van sociale vaardigheden als een belangrijk direct effect voor mensen met een verstandelijke beperking. Volgens de praktijkexperts treedt dit effect op bij ongeveer tweederde van de cliënten. Het effect is volgens hen niet erg duurzaam en verdwijnt binnen een jaar na beëindiging van de dagbesteding. Er was geen consensus over of dit effect in dezelfde dan wel in een andere mate optreedt bij andere vormen van dagbesteding.

Verbetering relatie met het bestaande sociale netwerk en uitbreiding van het sociale netwerk

Verbetering van de relatie met het bestaande netwerk (onder andere ouders, familie, vrienden), bij mensen met een verstandelijke beperking, werd door de stakeholders en de praktijkexperts als een belangrijk effect van dagbesteding op de zorgboerderij benoemd. De relatie met het netwerk verbetert bij ongeveer driekwart van de cliënten, aldus het expertpanel. De communicatievaardigheden en vaardigheden om relaties te onderhouden verbeteren en het aantal conflicten wordt minder. Deze effecten zijn volgens de experts niet erg duurzaam en verdwijnen binnen een jaar na de beëindiging van de dagbesteding. Volgens de experts breidt ruim de helft van de cliënten zijn of haar netwerk uit, met gemiddeld zes personen. Er werden geen uitspraken gedaan over of deze contacten beklijven na beëindiging van de dagbesteding.

Consensus tussen de praktijkexperts over of het effect op het sociale netwerk anders dan hetzelfde is bij dagbesteding op de zorgboerderij dan bij andere vormen van dagbesteding, ontbrak. Een expert benoemde dat er op de zorgboerderij veel contact is met "het reguliere" publiek en dat dit bijdraagt aan het bewerkstelligen van een inclusieve samenleving. Volgens een andere expert kan dit ook goed bereikt worden bij andere dagbestedingvormen, bijvoorbeeld op scholen.

Verbetering van de dagstructuur

Verbetering van de dagstructuur werd zowel door zowel de stakeholders als het panel van praktijkexperts als een belangrijke opbrengst van dagbesteding op de zorgboerderij voor mensen met een verstandelijke beperking gezien. Dit effect treedt volgens het panel op bij een groot deel van de cliënten, bij ongeveer tweederde van de cliënten.

Er was geen consensus tussen de praktijkexperts of dit effect groter is bij dagbesteding op de zorgboerderij dan bij dagbesteding elders. Volgens een praktijkexpert kan vooral bij mensen met meervoudige problematiek de kwaliteit van leven beter worden op de zorgboerderij, doordat hun ritme verbetert en mensen beter gaan slapen. Panelleden benoemden ook dat door dagbesteding mensen een dagritme en regelmaat krijgen, dat ze hierdoor de deur uitgaan en dat ze zinvol bezig zijn. En dat dit is waar het om draait. Vaak wordt de dagbesteding dan ook werk genoemd, zo praten de cliënten er zelf liever over, aldus praktijkexperts. Daarbij kan het hebben van een zinvolle dagbesteding ervoor zorgen dat mensen niet in de problemen raken (zoals drugs gaan gebruiken en overlast veroorzaken).

Vergroten van zelfvertrouwen

Dagbesteding op de zorgboerderij heeft effect op het zelfvertrouwen van mensen met een verstandelijke beperking volgens de stakeholders en het panel van praktijkexperts. Dit effect treedt op bij ongeveer tweederde van de cliënten, volgens de praktijkexperts, ondermeer doordat de dagbesteding op de zorgboerderij gericht is op wat mensen kunnen en willen en niet op hun beperkingen. Over of het effect op zelfvertrouwen groter is bij dagbesteding op de zorgboerderijen dan bij dagbesteding elders werd geen consensus bereikt.

Vergroten vertrouwen in de toekomst

Volgens de stakeholders is het vergroten van het vertrouwen in de toekomst een belangrijk direct effect voor mensen met een verstandelijke beperking. Ook door het panel van experts werd dit als belangrijk effect voor deze doelgroep benoemd. Bij ongeveer driekwart van de cliënten wordt het vertrouwen in de toekomst groter. De praktijkexperts waren het niet eens over of dit effect groter is bij dagbesteding op de zorgboerderij dan bij dagbesteding elders.

Toename technische vaardigheden

Stakeholders noemden dat mensen met een verstandelijke beperking door hun dagbesteding op de zorgboerderij meer technische vaardigheden ontwikkelen. Ook volgens het panel van praktijkexperts treedt dit effect op bij ruim de helft van de cliënten. De praktijkexperts waren het niet eens over of dit effect groter is bij dagbesteding op de zorgboerderij dan bij dagbesteding elders. Daarbij wordt dit gezien als een duurzaam effect dat ook na beëindiging van de dagbesteding jaren aanhoudt.

Toename van motorische vaardigheden en lichamelijke activiteit

Voor de doelgroep werd tenslotte de toename van motorische vaardigheden als een belangrijk effect benoemd tijdens de stakeholderworkshop. Volgens het panel van praktijkexperts treedt dit effect wel op maar bij minder dan de helft van de cliënten (ruim een derde). Volgens het expertpanel treedt dit effect in dezelfde mate op bij andere vormen van dagbesteding. Daarbij wordt dit gezien als een duurzaam effect dat ook na beëindiging van de dagbesteding jaren aanhoudt.

Resumerend, volgens de stakeholders en de praktijkexperts heeft dagbesteding op de zorgboerderij voor mensen met een verstandelijke beperking effecten op diverse levensterreinen. Er worden beduidend meer effecten benoemd dan tot nu toe uit de literatuur naar voren gekomen zijn.

Er worden door de praktijkexperts bij een groot deel van de cliënten effecten waargenomen op het gebied van:

- ▶ Verbeteren van dagstructuur.
- ▶ Verminderen van gedragsproblematiek.
- ▶ Verbeteren van sociale vaardigheden en de relatie met het sociale netwerk (inclusief het uitbreiden van dat netwerk).
- ▶ Vergroten van zelfvertrouwen en vertrouwen in de toekomst.
- ▶ Versterken van technische en motorische vaardigheden.

5.3.3 Ouderen en dementerende ouderen

Verbetering van voedsel- en vochtinname

Volgens de stakeholders en de praktijkexperts heeft dagbesteding op de zorgboerderij een belangrijk effect op de verbetering van voedsel- en vochtinname (verbetering vochtinname, gezonder eten, betere porties eten) van oudere cliënten met dementie. Dit effect treedt volgens het panel van praktijkexperts op bij ongeveer tweederde van de cliënten en is volgens hen groter dan bij dagbesteding elders. Als verklaring voor dit effect geven de praktijkexperts dat er op de zorgboerderij anders omgegaan wordt met eten, zoals dat de maaltijden zelf worden bereid en het daardoor lekker ruikt, dat er gewassen gebruikt worden van de boerderij en dat er samen gegeten wordt. Ook zou de buitenlucht en de lichamelijke activiteit de eetlust opwekken.

Toename lichamelijke activiteit

De toename van lichamelijke activiteit, beweging, werd door de stakeholders ook als een belangrijk effect benoemd. Dit wordt door het panel van praktijkexperts onderschreven, bij ruim de helft van de cliënten wordt er volgens hen meer bewogen door de dagbesteding op de zorgboerderij. Dit effect is volgens de praktijkexperts groter bij dagbesteding op de zorgboerderij dan bij andere vormen van dagbesteding. Mede doordat beweging op de zorgboerderij meer natuurlijk en vanzelfsprekend is dan bij dagbesteding elders, zo komt uit de interviews naar voren. Beweging is op de zorgboerderij echt onderdeel van de dagbesteding in plaats van dat er op een bepaald tijdstip een ommetje wordt gemaakt zoals bij andere vormen van dagbesteding gebeurt, aldus een praktijkexpert.

Vermindering van psychische problematiek

De vermindering van psychische problematiek zoals depressieve gevoelens en angst, is volgens stakeholders en praktijkexperts een belangrijk effect bij ouderen en treedt bij ruim de helft van de cliënten op. Onder de praktijkexperts was geen consensus over of dit effect groter, kleiner, dan wel gelijk is aan het effect bij andere vormen van dagbesteding.

Vergroten tevredenheid met het leven

Volgens stakeholders en het panel van praktijkexperts wordt door de dagbesteding op de zorgboerderij de tevredenheid van ouderen met het leven vergroot. Uit de raadpleging van de praktijkexperts komt naar voren dat bij ongeveer driekwart van de oudere cliënten dit effect optreedt. Dit effect is volgens het panel tevens groter bij de zorgboerderij dan bij dagbesteding elders. Mensen voelen zich op de boerderij opgewekter en hebben het gevoel nuttig te zijn, volgens de experts. Het is meer onderdeel van het maatschappelijke leven en het is minder stigmatiserend, ook voor de partners en familieleden. Hierbij moet de kanttekening gemaakt worden dat dit niet betekent dat dagbesteding op de zorgboerderij de beste vorm van dagbesteding is voor alle ouderen, dat hangt volgens het panel af van de wensen en de affiniteit van de persoon.

Stabilisatie of verbetering van cognitieve vaardigheden

Stakeholders benoemden tijdens de inventariserende workshop dat dagbesteding op de zorgboerderij effect heeft op de stabilisatie dan wel verbetering van cognitieve vaardigheden zoals oriëntatievermogen, concentratievermogen en de geheugenfunctie. Volgens de panelraadpleging treedt dit effect op bij ongeveer een derde van de ouderen. Dit effect is volgens het expertpanel groter dan bij andere vormen van dagbesteding. Beweging speelt hierbij mogelijk een belangrijke rol volgens een geïnterviewde.

Verbetering relatie met de familie

De verbetering van de relatie met de familie werd door de stakeholders en de praktijkexperts als een belangrijk effect van dagbesteding op de zorgboerderij benoemd. Bij deze doelgroep verbetert bij ongeveer de helft van de cliënten de contacten met de familie, volgens de praktijkexperts.

De praktijkexperts waren het niet eens of dit effect groter is bij dagbesteding op de zorgboerderijen dan bij dagbesteding elders. Wel noemden een aantal praktijkexperts dat er op zorgboerderijen goede ondersteuning van de mantelzorgers plaatsvindt.

Vermindering isolement

Stakeholders en het panel van praktijkexperts benoemden dat dagbesteding op de zorgboerderij het isolement waarin ouderen verkeren, vermindert. Dit effect treedt volgens de praktijkexperts bij vrijwel alle oudere cliënten op.

De dagbesteding op de zorgboerderij vergroot volgens hen de sociale steun die cliënten ervaren, het vergroot het aantal sociale contacten en vermindert het gevoel van eenzaamheid. Deze effecten zijn volgens de praktijkexperts groter bij dagbesteding op de zorgboerderij dan bij dagbesteding elders.

Resumerend, volgens de stakeholders en de praktijkexperts verbetert dagbesteding op de zorgboerderij, bij ouderen:

- ▶ De voeding- en vochtinname.
- ▶ Het bewegen.
- ▶ De tevredenheid met het leven.
- ▶ De relatie met de familie.
- ▶ De psychische problematiek.
- ▶ Het gevoel van isolement.

Bij een deel van de cliënten zien praktijkexperts tevens effect op (de stabilisatie) van cognitieve vermogens.

Uit de literatuur komt (tot dusver) effect op voeding- en vochtinname duidelijk naar voren (De Bruin, 2009). De andere effecten werden niet gevonden maar kunnen op basis van het tot nu toe verrichte onderzoek ook nog niet worden uitgesloten. Hier is verder onderzoek geboden.

5.4 Conclusie

Bij de analyse van de inbreng van de praktijkexperts valt op dat voor de doelgroep jeugd er duidelijke effecten worden benoemd voor gedragsproblematiek, sociale vaardigheden, relatie met het gezin, het zelfvertrouwen en de verbetering van de dagstructuur. Dit komt grotendeels overeen met de indicaties en ideeën over effecten die uit de literatuur naar voren komen.

De effecten lijken zich allemaal binnen een jaar te manifesteren. Over de verschillen met dagbesteding elders kunnen op basis van de expertraadpleging geen aanvullende uitspraken gedaan worden.

Ook voor de doelgroep mensen met een verstandelijke beperking worden er duidelijke effecten benoemd. Deze gaan verder dan de indicaties die uit de literatuur naar voren komen (vergroten zelfvertrouwen en sociale contacten) want ook op het terrein van het verminderen van gedragsproblematiek, het vergroten van de dagstructuur en het vergroten van vertrouwen in de toekomst zien praktijkexperts effecten. Er is weinig consensus over of dagbesteding op de zorgboerderij meer of gelijke effecten heeft dan dagbesteding elders. Dit bleek vooral samen te hangen met het alternatief waarmee de dagbesteding op de zorgboerderij werd vergeleken.

Volgens een aantal praktijkexperts is het andere aanbod voor dagbesteding voor deze groep (ook) van hoogwaardige kwaliteit en verschillen de effecten niet erg van elkaar.

Voor de doelgroep ouderen ziet dit er anders uit. Daar zien de praktijkexperts wel grotere effecten bij de dagbesteding op de zorgboerderij. Dit aanbod zou, mits passend voor de oudere, tot grotere effecten leiden. Dit effectverschil wordt niet geheel ondersteund door de beschikbare literatuur. Wel wat betreft betere voeding- en vochtinname, maar voor de andere effecten is nog geen onderzoek beschikbaar of wijst onderzoek erop dat er geen verschil is. Deze discrepantie is niet direct te duiden. Mogelijk heeft dit te maken met de kwaliteit van de alternatieve vormen van dagbesteding die de praktijkexperts voor ogen hebben genomen (dat die van mindere kwaliteit waren).

6 Maatschappelijke case van dagbesteding op zorgboerderijen

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we in op de maatschappelijke baten van dagbesteding op de zorgboerderij voor de drie doelgroepen die in het onderzoek centraal staan. We gaan daarbij allereerst in op de maatschappelijke baten die voortkomen uit de directe effecten zoals beschreven in het vorige hoofdstuk. Aan het einde van het hoofdstuk wordt ingegaan op een aantal baten, die meer voortkomen uit het bestaan van de zorgboerderij als organisatie.

Het in beeld brengen en waarderen van de maatschappelijke baten is verlopen in een aantal stappen:

- ▶ Allereerst is in een workshop met belanghebbenden bij de zorglandbouw een inventarisatie gemaakt van potentiële maatschappelijke baten.
- ▶ Vervolgens zijn deze maatschappelijke baten getoetst en verder geconcretiseerd in ongeveer tien interviews met stakeholders.
- ▶ Ten slotte is aan de hand van aanvullend literatuuronderzoek een inschatting gemaakt van de omvang van de baten van dagbesteding op de zorgboerderij.

In de analyse van de maatschappelijke baten bleek een nadere afbakening van de doelgroepen noodzakelijk, aangezien de genoemde effecten zich concentreerden op een deel van de doelgroep en de eerder gedefinieerde doelgroepen dusdanig divers bleken dat er geen duidelijke uitspraken konden worden gedaan. Deze nadere afbakening betekent dat aan de batenkant de onderzoeksresultaten vooral betrekking hebben op:

- ▶ Jongeren van 12-17 jaar.
- ▶ Verstandelijk beperkten van 18-80 jaar.
- ▶ Dementerende ouderen.

Bij de inschatting van de omvang van de maatschappelijke baten hanteren wij steeds als basis een zorgboerderij met twintig cliënten binnen de betreffende doelgroep. Daarbij schatten wij de maatschappelijke effecten in van één jaar dagbesteding voor deze groep van twintig cliënten.

6.2 Jeugd

In de workshop met belanghebbenden zijn de volgende potentiële maatschappelijke baten geïdentificeerd van dagbesteding op de zorgboerderij voor de doelgroep jeugd:

- ▶ Minder schooluitval.
- ▶ Minder werkloosheid.
- ▶ Minder criminaliteit, vandalisme en overlast.
- ▶ Minder uithuisplaatsingen/ondertoezichtstellingen.
- ▶ Minder belasting ouders (minder zorggebruik en zorgkosten).

In de interviews met stakeholders zijn deze potentiële baten getoetst. Alle baten werden herkend. Voor “minder werkloosheid” geldt dat dit effect wel herkend werd, maar voor de meeste jongeren die dagbesteding ontvangen nog ver in de toekomst ligt. Bovendien is er een belangrijke samenhang met het verwachte effect rond het voorkomen van schooluitval. In de analyse is het voorkomen van werkloosheid daarom wel meegenomen, maar dan als integraal onderdeel van de maatschappelijke baten van het voorkomen van schooluitval.

Hieronder werken wij de inschatting uit van de volgende indirecte effecten:

- ▶ Voorkomen van voortijdig schoolverlaten.
- ▶ Vermindering vandalisme, criminaliteit en overlast.
- ▶ Vermindering van uithuisplaatsing/ondertoezichtstellingen.
- ▶ Minder belasting van ouders in de vorm van:
 - Minder zorggebruik.
 - Minder zorgkosten.

6.2.1 Vermindering schooluitval

In deze paragraaf maken wij een inschatting van het effect van de dagbesteding op de zorgboerderij op het voorkomen van schooluitval.

De doelgroep jeugd is een brede doelgroep met kinderen en jongeren van 0-17 jaar. Ongeveer de helft van de doelgroep bestaat uit kinderen van 0-11 jaar, de andere helft uit jongeren van 12-17 jaar.⁵⁴ Hoewel ook voor de groep van 0-11 jaar geldt dat de dagbesteding kan bijdragen aan het voorkomen van schooluitval en hier ook een lange termijn maatschappelijk effect van te verwachten is, richten wij ons hier alleen op de groep 12-17 jarigen. Ongeveer de helft van de totale doelgroep dus. In de interviews bleek dat voor dit effect steeds gerefereerd werd aan jongeren en in mindere mate aan kinderen.

Uit onderzoek van onderzoeksbureau Ecorys blijkt dat het verminderen van schooluitval verschillende effecten oplevert.⁵⁵ De doelgroep uit het onderzoek van Ecorys die het beste aansluit op onze doelgroep jeugd is de groep klassieke risicoleerlingen, welke als volgt wordt geïdentificeerd:

54 CIZ (2012), 'Begeleiding in beeld - Feiten en cijfers over cliënten met een indicatie van het CIZ.'

55 Boukje Cuelenaere, Frank van Zutphen, Ruud van der Aa, Anja Willemsen en Mathijn Wilkens (2009), 'MKBA voortijdig schoolverlaten', in opdracht van het ministerie van OCW en de Directie Voortijdig schoolverlaten.

“Jongeren die te maken hebben met condities die het voor hen zeer moeilijk maken onderwijs te volgen. Deze condities kunnen liggen in persoonlijke factoren, het gezin en de thuissituatie en de schoolfactoren. De groep klassieke risico leerlingen is onder te verdelen in de volgende categorieën:

- a. *‘Niet-kunners’: risicoleerlingen die niet het vermogen hebben een startkwalificatie te halen, en*
- b. *‘Verhinderden’: risicoleerlingen die wel de capaciteit hebben om een startkwalificatie te halen, maar door problemen ‘verhinderd’ zijn.”*

Ecorys schat in de MKBA Voortijdig schoolverlaten in dat ieder jaar extra onderwijs voor een risicoleerling over de hele levensloop van de jongere de maatschappij per onderwijsjaar een bate van ongeveer € 9.000 oplevert.⁵⁶

Deze bate bestaat voornamelijk uit het extra brutoloon en de daarbij behorende secundaire arbeidsvoorwaarden dat tijdens zijn of haar loopbaan verdiend kan worden als gevolg van het extra genoten onderwijs.

Uit de interviews met stakeholders komt naar voren dat een “best case” inschatting is dat door de dagbesteding op de zorgboerderij bij 50% van de jongeren van 12-17 jaar wordt voorkomen dat zij gedurende het jaar dat zij dagbesteding ontvangen uitvallen op school.

Om de waardering van de verschillende effecten vergelijkbaar te houden gaan wij uit van een groep van twintig kinderen tussen de 12-17 jaar. Aangenomen wordt, dat bij 95% van deze kinderen gedragsproblematiek zal verminderen (zie hoofdstuk over directe effecten, dit zijn negentien kinderen).

In het beste geval⁵⁷ zou dit bij 50% van deze negentien kinderen resulteren in het voorkomen van uitval op school (dit zijn 9,5 kinderen). Een jaar dagbesteding op de zorgboerderij zou dus bij 9,5 kinderen resulteren in, in elk geval één extra onderwijsjaar. Een extra onderwijsjaar heeft een bate van € 9.000 per kind over de gehele levensloop van het kind.

Hierbij moet echter wel rekening gehouden worden met het feit dat de dagbesteding op de zorgboerderij niet de enige veroorzaker is van dit effect. Uit de interviews komt naar voren dat de onderwijsinstellingen zelf minstens een even groot aandeel hebben in het voorkomen van schooluitval als het dagbestedingstraject. Daarnaast is het sociale netwerk van de jongeren ook van groot belang: indien de jongere geen/een zwak sociaal netwerk heeft, is de kans groter dat hij/zij vervalt in oud gedrag. Wij nemen daarom aan dat de helft van een vermindering van schooluitval door de dagbesteding komt en dat andere factoren (inclusief landelijk beleid betreffende voortijdig schoolverlaten) voor de rest van het effect verantwoordelijk zijn.

Samengevat levert een jaar dagbesteding op de zorgboerderij een bate op van € 4.500 per jongere over de gehele levensloop van de jongere (de helft van het totale effect).

56 Boukje Cuelenaere, Frank van Zutphen, Ruud van der Aa, Anja Willemsen en Mathijn Wilkens (2009), ‘MKBA voortijdig schoolverlaten’, in opdracht van het ministerie van OCW en de Directie Voortijdig schoolverlaten.

57 indien sprake is van nauwe samenwerking tussen de onderwijsinstelling en de boerderij, en er vanuit beide instellingen naar passende trajecten wordt gezocht. Ter nuancering, mevrouw Massop verwacht dat bij 10% van de cliënten in de doelgroep voortijdig schoolverlaten kan worden voorkomen door dagbesteding op de zorgboerderij aan te bieden.

Er van uitgaande dat van een oorspronkelijke groep van twintig jongeren, 9,5 jongeren een jaar extra onderwijs volgen door de dagbesteding komt de baat voor een gemiddelde groep van twintig jongeren uit op € 43.000. Dit betreft een positieve inschatting. Gaan we uit van een minder positieve inschatting, dan is de gerealiseerde bate ook duidelijk lager. Wordt niet bij de helft van de jongeren voortijdige schooluitval voorkomen, maar bij maar een kwart, dan ligt de bate rond de € 20.000.

Concluderend: wij schatten de maatschappelijke bate van een groep van twintig jongeren die een jaar dagbesteding op de zorgboerderij krijgen op het voorkomen van schooluitval in op (afgerond) € 20.000-€ 40.000.

6.2.2 Voorkomen van criminaliteit, vandalisme en overlast

Ook het voorkomen van criminaliteit, vandalisme en overlast wordt door de geïnterviewde stakeholders herkend als een belangrijk maatschappelijk effect van dagbesteding van jongeren op een zorgboerderij.

Hierbij moet echter wel genoemd worden dat de belanghebbenden aangaven dat dit effect niet per se door dagbesteding op de zorgboerderij wordt veroorzaakt, maar evengoed door andere vormen van dagbesteding, c.q. verlening van ritme en structuur, kunnen worden veroorzaakt. Tevens vonden de belanghebbenden het moeilijk om een inschatting te geven van de mate waarin criminaliteit, vandalisme en overlast worden verminderd door een dagbestedingstraject. Daarom zijn voor deze kwantificering andere bronnen (studies) gebruikt.

Criminaliteit, vandalisme en overlast zijn uiteraard veelomvattende begrippen. Onder elk begrip kunnen een aantal delicttypen gerekend worden. Elk delicttype heeft vervolgens een eigen kostenplaatje; daarnaast verschillen de opbrengsten van criminaliteitspreventie per delicttype.⁵⁸ Deze kosten en opbrengsten zullen zich niet beperken tot het slachtoffer van het delict. Bij een diefstal zal bijvoorbeeld sprake zijn van kosten voor het slachtoffer en de verzekeraar; voor de overheid zal er sprake zijn van kosten wegens de benodigde inzet van politie, reclassering en gevangenis; voor de maatschappij kunnen er kosten optreden die veroorzaakt worden door veranderd gedrag wegens angst voor slachtofferschap (gevoel van onveiligheid) en verloren werktijd door emotionele schade.⁵⁹

Om tot een uiteindelijke berekening te komen van de maatschappelijke bate "voorkomen van criminaliteit, vandalisme en overlast" bij de doelgroep jeugd (0 tot 17 jaar) zullen wij dus enerzijds kijken naar de besparingen in kosten als reactie op criminaliteit door de maatschappij (zoals kosten van opsporing, berechting, tenuitvoerlegging en ondersteuning) en anderzijds naar de besparing in kosten als gevolg van criminaliteit (gestolen goederen, gevoel van onveiligheid).

Hierbij moet vermeld worden dat geregistreerde gegevens over jeugdcriminaliteit slechts van jongeren vanaf twaalf jaar beschikbaar zijn (Boendermaker en Ince, 2008). Tevens leveren verschillende bronnen verschillende gegevens op over jeugdcriminaliteit, waardoor onduidelijkheid bestaat over de mogelijke toe- of afname van jeugddelinquentie.⁶⁰

58 Inge Groot, Thomas de Hoop, Aenneli Houkes en Dirk Sikkel (2007), 'De kosten van criminaliteit - een onderzoek naar de kosten van criminaliteit voor tien verschillende delicttypen', 971.

59 Inge Groot, Thomas de Hoop, Aenneli Houkes en Dirk Sikkel (2007), 'De kosten van criminaliteit - een onderzoek naar de kosten van criminaliteit voor tien verschillende delicttypen', 971.

60 Leonieke Boendermaker en Deniz Ince (2008), 'Effectieve interventies tegen jeugddelinquentie'.

Om de maatschappelijke kosten als reactie op en ten gevolge van jeugdcriminaliteit zo zuiver mogelijk weer te geven hebben wij ervoor gekozen de bij de politie geregistreerde gegevens toe te passen. Deze gegevens wijzen onder andere uit dat de meest voorkomende delicten bij de doelgroep twaalf tot zeventien jarigen in 2005 vermogensdelicten (41%), vernieling en openbare orde delicten (31%) en geweldsdelicten (21%) betrof.⁶¹ Wij gaan er wederom vanuit dat het kwantificeren van dit effect betrekking zal hebben op de groep jongeren van twaalf tot zeventien jaar.

Voor het jaar 2008/2009 werden de kosten van een taakstraf geraamd op € 800,⁶² de gemiddelde kosten van een zaak die de gehele justitiële keten doorloopt bedroegen € 1.680.⁶³ Er kan ook gekozen worden voor een HALT-afdoening (om de jongere buiten het justitiële circuit te houden).⁶⁴ Één HALT-traject kost gemiddeld € 680.⁶⁵ Voor gevangenisstraffen gelden hogere kosten.

De gemiddelde kosten van een jeugdinstelling bedragen € 300 per dag. De gemiddelde duur van detentie bedraagt vier maanden; de kosten van detentie per vrijheidsstraf bedragen dus € 36.000.⁶⁶ Hier moeten de reclasseringskosten nog bij opgeteld worden: deze bedragen € 8.357 per gevangenisstraf per jaar. De totale kosten van een gevangenisstraf per jaar bedragen dus € 44.357.

Op basis van de interviews met stakeholders nemen wij aan dat ongeveer driekwart van de jongeren die dagbesteding op de zorgboerderij ontvangt in potentie criminaliteit, vandalisme of overlast veroorzaakt. Bij ongeveer de helft van deze jongeren wordt voorkomen dat zij zich gedurende het jaar dagbesteding zouden bezighouden met criminaliteit, vandalisme en overlast. Deze aanname wordt bevestigd door onderzoek van Elings (2011) uitgevoerd onder 100 jongeren: na het dagbestedingstraject gaf 81% van de kinderen aan geen contact te hebben met de politie (voor het traject was dit nog 22%).⁶⁷

Wij nemen aan dat zonder de dagbesteding 25% van deze jongeren een taakstraf zou krijgen, 25% een HALT-traject en 50% van de jongere de gehele justitiële keten zou doorlopen. Tevens schatten wij in dat 10% van de groep die zich bezighoudt met criminaliteit, vandalisme en overlast behoed wordt voor het begaan van zware criminaliteit door dagbesteding op de zorgboerderij.

Voor onze gestandaardiseerde groep van twintig jongeren betekent dit het volgende. Van de twintig kinderen zijn vijftien kinderen (voor deelname aan dagbesteding op de zorgboerderij) in potentie betrokken bij criminaliteit, vandalisme en overlast. Wij nemen aan dat bij 50% lichte criminaliteit wordt voorkomen door het volgen van een dagbestedingstraject op de zorgboerderij. Dit betreft 7,5 kinderen. Bij 25% zou een taakstraf worden voorkomen (dat is 1,88 kind), bij 25% zou een HALT-traject worden voorkomen (dat is 1,88 kind) en bij de overige 50% zou worden voorkomen dat de gehele justitiële keten zou moeten worden doorlopen (dit zijn 3,75 kinderen).

61 M. Blom en A.M. van der Laan (2007), 'Monitor jeugd terecht', 2007-3.

62 Rijksbegroting Justitie, prognose 2008-2009, kosten RvdK taakstraffen per RvdK taakstraf

63 Rijksbegroting Justitie Jeugd: Tenuitvoerlegging justitiële sancties jeugd

64 College van Procureurs Generaal (2010), 'Aanwijzing HALT-afdoening i.d.z.v. artikel 130 lid 4 wet RO'

65 Ernst & Young (2012), 'Maatschappelijke Business Case - Pension Roerzicht.'

66 Wetenschappelijk Onderzoeks -en Documentatie Centrum (WOCD) (2006), 'Strafrechtelijke recidive van ex-gedetineerden.'

67 Marjolein Elings (2011), 'Effecten van zorglandbouw - wetenschappelijk onderzoek naar de meerwaarde van zorgboerderijen voor cliënten.'

De besparing van kosten die hiermee gemoeid zijn, is dan naar schatting € 9.082.

Wij nemen daarnaast aan dat bij 10% van de vijftien kinderen een zwaar misdrijf wordt voorkomen (dit betreft 1,5 kinderen). De besparing van kosten die hiermee gemoeid zijn, is op basis van bovenstaande gegevens en aannames naar schatting € 66.536.

Wij gaan er vanuit dat ook bij dit effect geldt dat scholen, het sociale netwerk van jeugdigen en overig beleid een grote rol spelen in het voorkomen van criminaliteit. Wij schatten deze deadweight/attribution in op 50%.

De uiteindelijke bate op het terrein van voorkomen van criminaliteit, vandalisme of overlast van één jaar dagbesteding op de zorgboerderij van een groep van twintig jongeren van 12-17 jaar komt daarmee uit op ongeveer € 37.500 (€ 33.000 door voorkomen van zware criminaliteit en € 4.500 door voorkomen van lichtere vormen van criminaliteit).

Uit de bovenstaande analyse blijkt dat met dagbesteding op de zorgboerderij in potentie een belangrijke besparing in de justitiële keten gerealiseerd kan worden, met name wanneer zware criminaliteit wordt voorkomen. Hoe groot de bate is, is afhankelijk van de effectiviteit van de dagbesteding en de precieze samenstelling van de doelgroep. Op basis van bovenstaande aannames schatten wij de maatschappelijke bate van één jaar dagbesteding voor twintig cliënten in op € 20.000-€ 40.000.

6.2.3 Vermindering van uithuisplaatsingen/ondertoezichtstellingen

Ook het verminderen van het aantal uithuisplaatsingen en onder toezichtstellingen wordt door de geïnterviewde stakeholders herkend als een belangrijk effect van dagbesteding op de zorgboerderij. Alle geïnterviewde ervaringsdeskundigen waren het hierover eens, al werd het wel als lastig ervaren om een inschatting te geven van de mate waarin uithuisplaatsingen/ondertoezichtstellingen zouden verminderen. Hierbij moet echter wederom vermeld worden dat de belanghebbenden aangaven dat dit effect niet per se door dagbesteding op de zorgboerderij wordt veroorzaakt, maar evengoed door andere vormen van dagbesteding, c.q. verlening van ritme en structuur, kunnen worden veroorzaakt.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek geeft aan dat er per 31 december 2010, 6.952 pupillen⁶⁸ geregistreerd stonden als zijnde uit huis geplaatst en onder voogdij gesteld van ofwel Bureau Jeugdzorg of een landelijk werkende instelling voor (gezins-)voogdij. Volgens het ministerie van Justitie bedragen de kosten die gemoeid zijn met een uithuisplaatsing (onder voogdijstelling) € 3.871 per jaar. Daarnaast krijgen pleegouders een dagelijkse vergoeding voor een pleegkind. De gemiddelde jaarlijkse bijdrage per kind voor pleegouders is dan € 6.530. De totale jaarlijkse kosten van de uithuisplaatsing van één kind bedragen hiermee € 10.401.

Het aantal pupillen dat onder toezicht stond per 31 december 2010 bedroeg 32.565.⁶⁹

68 Pupillen worden gedefinieerd als minderjarigen die onder (voorlopige) voogdij van een instelling zijn geplaatst, of onder toezicht van een instelling staan.

69 Centraal Bureau voor de Statistiek (2011), 'Voogdij, voorlopige voogdij en ondertoezichtstelling', link: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=70809ned&LA=NL>

Volgens het ministerie van Justitie bedragen de kosten van een ondertoezichtstelling in het eerste jaar € 7.757. In de daaropvolgende jaren bedragen de kosten € 6.557 per jaar. Een gemiddelde ondertoezichtstelling duurt twee jaar en tien maanden.

De gemiddelde jaarlijkse kosten van een ondertoezichtstelling bedragen dus € 6.981.

Door de geïnterviewde stakeholders wordt ingeschat dat het aantal uithuisplaatsingen en ondertoezichtstellingen zonder de dagbesteding op zorgboerderijen bij deze jongeren ongeveer een kwart hoger zou liggen. Gemiddeld wordt volgens hen jaarlijks 2,5% van de kinderen in de jeugdzorg uit huis geplaatst en ongeveer 11,2% onder toezicht gesteld.

Door de dagbesteding op de zorgboerderij wordt op basis van deze veronderstellingen bij 0,625% van de kinderen uithuisplaatsing voorkomen en bij 2,8% van de kinderen wordt ondertoezichtstelling voorkomen.

Op een groep van twintig jongeren leidt dit onder deze veronderstellingen tot een kostenbesparing van ongeveer € 1.250 op uithuisplaatsingen en ongeveer € 3.700 op ondertoezichtstellingen. In totaal bedraagt de kostenbesparing op jaarbasis dan naar schatting **€ 4.950** per groep van twintig jongeren.

Wanneer we weer uitgaan van een bandbreedte, dan ligt de jaarlijkse baten van een groep van twintig cliënten naar schatting tussen de **€ 2.500 en € 5.000**.

6.2.4 Ontlasten van ouders en familie

Een ander belangrijk effect dat door de geïnterviewde stakeholders herkend wordt is dat de dagbesteding leidt tot het ontlasten van de ouders en familie van de jongere. Echter, de ervaringsdeskundigen vonden het lastig om het ontlasten van ouders in monetaire waarden uit te drukken. Voor de waardering van dit effect hebben wij derhalve andere bronnen gebruikt.

Uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) blijkt dat kinderen gemiddeld 1,7 verzorgenden hebben.⁷⁰ Op een zorgboerderij-groep van twintig personen betekent dit dat er 34 verzorgenden zijn. Dit getal gebruiken wij als basis voor de analyse.

Specifiek voor ouders en verzorgers van kinderen die in aanmerking komen voor dagbesteding bestaan er geen gegevens over de psychische en fysieke belasting die zij ervaren. Wij maken daarom gebruik van gegevens die meer in het algemeen bekend zijn over de belasting van mantelzorgers en de vermindering van zorgkosten als gevolg van dagbesteding.

Schoenmakers et al. (2002) noemen dat mantelzorgers die zorg verlenen in een thuissituatie vaak lijden onder grotere fysieke en psychische werkbelasting.⁷¹ Depressies, burn-outs en stress komen volgens Schoenmakers et al. (2002) voor bij 50 tot 80% van de mantelzorgers (dit aantal ligt drie- tot viermaal hoger dan bij leeftijdgenoten).

70 A.H. de Boer, R. Schellingerhout en J.M. Timmermans (2003), 'Mantelzorg in getallen.'

71 B. Schoenmakers, F. Buntinx, J. de Lepeleire, M. Ylieff en O. Fontaine (2002), 'Impact op het algemeen welzijn van de mantelzorger', Huisarts Nu, 31(6): 296 - 302.

Middels dagbesteding kan ingezet worden op de verlichting van de belasting van mantelzorgers. Echter, aangezien "verlichting van belasting" ruim geïnterpreteerd kan worden hebben wij besloten deze verlichting in twee concrete termen uit te drukken:

- ▶ Vermindering van huisartsenbezoek door mantelzorgers.
- ▶ Vermindering van medicatiegebruik door mantelzorgers.

Onderzoek onder verzorgenden van (dementerende) ouderen laat zien dat verzorgenden gemiddeld twaalf keer per jaar de huisarts bezoeken. Dit is drie tot vier maal meer dan hun leeftijdsgenoten. Uit dit onderzoek komt tevens naar voren dat door dementiezorg het huisarts bezoek met 20% kan afnemen (afgerond 2,5 bezoek).⁷²

De geïnterviewde stakeholders hebben een iets conservatievere inschatting gemaakt van de afname van huisartsenbezoek: zij schatten in dat huisartsbezoek met 10% kan afnemen. Wij gaan uit van het gemiddelde: het bezoek aan de huisarts zal met 15% afnemen (het gaat dan dus om 1,8 bezoeken). Aangezien elk huisartsenbezoek ongeveer € 20 kost⁷³ leidt dit tot een besparing van € 36 per mantelzorger per jaar. Aangezien vergelijkbare data over verzorgenden van jongeren ontbreken zullen wij bovengenoemde besparing toepassen.

De "extra uren voor zichzelf" kunnen tevens zorgen dat het medicatiegebruik van de mantelzorger zal afnemen. Er wordt in verschillende onderzoeken gesteld dat verwacht kan worden dat het medicatiegebruik van mantelzorgers van (dementerende) ouderen met 20% zal afnemen.⁷⁴ Echter, door de geïnterviewde stakeholders werd ingeschat dat er een vermindering van 5% van medicatiegebruik zou kunnen optreden door dagbesteding. Wij zullen uitgaan van het gemiddelde: het medicatiegebruik van mantelzorgers van de doelgroep (dementerende) ouderen zal met 12,5% afnemen. De kosten van medicatiegebruik van mantelzorgers van ouderen worden geraamd op € 2.400 per mantelzorger, per jaar.⁷⁵ Hiervan uitgaande komt een besparing van 12,5% neer op € 300 per mantelzorger per jaar.

Wij zullen wederom de bovengenoemde besparingen aanhouden voor verzorgenden van de doelgroep jeugd. Wij realiseren ons dat de gemiddelde mantelzorger van een (dementerende) oudere, ouder is dan de gemiddelde mantelzorger van een jongere en dus ook van andere (types) zorg gebruik zal maken. Echter, omdat er geen data beschikbaar zijn over afnemend zorggebruik onder mantelzorgers van jongeren, hebben wij besloten de bovengenoemde gegevens mee te nemen in dit onderzoek.

Zoals gesteld gaan wij weer uit van een groep van twintig jongeren, met 34,2 verzorgenden. De geïnterviewde stakeholders gaven aan dat voor 100% van deze ouders geldt dat er sprake is van ontlasting door het dagbestedingstraject. Echter, wij zullen dit effect iets conservatiever inschatten.

71 Zorggroep Almere & CCZorgadviseurs (2009). Maatschappelijke Business Case Thuis met dementie. Almere: Zorggroep Almere.

73 Oostenbrink, J.B., Bouwmans, C.A.M., Koopmanschap, M.A., & Rutten, F.F.H. (2004). Handleiding voor kostenonderzoek: Methoden en standaard kostprijzen voor economische evaluaties in de gezondheidszorg, geactualiseerde versie 2004. Diemen: CVZ.

74 Zorggroep Almere & CCZorgadviseurs (2009). Maatschappelijke Business Case Thuis met dementie. Almere: Zorggroep Almere.

75 Zorggroep Almere & CCZorgadviseurs (2009). Maatschappelijke Business Case Thuis met dementie. Almere: Zorggroep Almere.

Voor onze waardering van dit effect gaan wij er van uit dat voor de helft van de ouders door de dagbesteding een vermindering van huisartsenzorg en medicatiegebruik wordt bereikt: het gaat dan dus om 17,1 ouders.

De waardering van de afname van huisartsenbezoeken wordt dan als volgt:

$$17,1 \times 36 = \text{€ } 616$$

De waardering van de afname van medicijngebruik wordt als volgt:

$$17,1 \times 300 = \text{€ } 5.130$$

Op basis van bovenstaande veronderstelling komt de bate met betrekking tot de afname van zorggebruik van de verzorgenden per jaar uit rond € 5.700.

Voor de range gaan wij er vanuit dat bij 40 tot 60% van de ouders huisartsenzorg en medicatiegebruik zal verminderen. De jaarlijkse baten voor een groep van twintig cliënten zullen hiermee in een range vallen van € 4.500-€ 7.000.

6.2.5 Vergelijking met reguliere zorg

Door de belanghebbenden en ervaringsdeskundigen werd aangegeven dat de zorgboerderij een goed passende context kan bieden voor een deel van de jongeren met gedragsproblemen. Bij jongeren die passen binnen de context van de zorgboerderij zal dagbesteding op de zorgboerderij effectief zijn. Dat leidt zoals hierboven uitgewerkt in potentie tot minder voortijdige schooluitval, betere relaties met ouders (waardoor minder uithuisplaatsingen plaatsvinden), minder overlast en minder zorggebruik door mantelzorgers. Echter, er werd in de interviews tevens aangegeven dat niet gesteld kan worden dat de zorgboerderij meer of andere effecten oplevert dan dagbesteding op andere instellingen. De rust, regelmaat en structuur (welke allen bijdragen aan eerder genoemde effecten) hoeven dus niet per se op de zorgboerderij gezocht te worden. Andere (reguliere) dagbestedingstrajecten kunnen evengoed volstaan om voortijdig schoolverlaten te voorkomen, het zorggebruik van mantelzorgers te laten verminderen, het aantal uithuisplaatsingen en onder toezichtplaatsingen te verminderen en om criminaliteit en overlast te verminderen.

Hierbij moet vermeld worden dat er wel degelijk een bepaalde groep cliënten bestaat waarvoor dagbesteding op de zorgboerderij volgens de stakeholders wel de beste optie is. Zij geven aan dat voor met name kinderen met bepaalde gedragsproblematiek (zoals bijvoorbeeld ADHD) een prikkelarme en rustige omgeving nodig is. Volgens de stakeholders wordt zo'n omgeving nog niet voldoende geboden op reguliere instellingen. Op zorgboerderijen is vanzelfsprekend sprake van een prikkelarme omgeving: kinderen ervaren de rust van het platteland, wat het bereiken van bovengenoemde effecten vergemakkelijkt.

6.3 Verstandelijk beperkten

Zoals reeds eerder aangegeven vormt de groep verstandelijk beperkten een zeer diverse groep. Dit maakt het lastig om algemene uitspraken te doen over de maatschappelijke effecten van op de gehele groep. Dat gold dus ook voor de stakeholders die wij in het kader van het onderzoek hebben geïnterviewd.

De geïnterviewden gaven bijvoorbeeld aan dat de effecten voor jeugdige licht verstandelijk beperkten sterke overeenkomst vertonen met de effecten voor de doelgroep jeugd, terwijl de effecten voor oudere licht verstandelijk beperkten meer overeenkomen met de doelgroep (dementerende) ouderen.

Daarnaast werd aangegeven dat de verschillende zorgzwaartes van cliënten tot verschillende effecten leiden: iemand met een licht verstandelijke handicap zal hele andere effecten ervaren door dagbesteding op de zorgboerderij dan iemand met een zware verstandelijke handicap. De maatschappelijke effecten die hieruit voortvloeien zullen dan ook onderling verschillen.

Het bovenstaande noodzaakt tot een nadere afbakening. Alleen met deze afbakening is het mogelijk om heldere uitspraken te doen.

Uit het kostenonderzoek komt naar voren dat de gemiddelde zorgzwaarte van verstandelijk beperkten op de zorgboerderij door de zorgboeren wordt ingeschat op "4". Bij de waardering van de effecten hebben we dit gemiddelde als uitgangspunt genomen.

Verder is er voor gekozen, mede gegeven de overlap van deze groep met de doelgroep "jeugd" om ons bij de waardering van de effecten te beperken tot de groep volwassen verstandelijk beperkten (achttien jaar en ouder).

Voor deze afgebakende groep zijn in de workshop de volgende potentiële indirecte effecten geïdentificeerd:

- ▶ Mogelijkheid tot doorstroom naar regulier werk of betaald werk met ondersteuning (SW).
- ▶ (Langer) thuis of begeleid kunnen blijven wonen.
- ▶ Verlaging van de zorgzwaarte.
- ▶ Minder overig zorggebruik bij de cliënt (huisartsenzorg, medicatie, psychische hulp).
- ▶ Minder belasting mantelzorgers/ouders/familie (vermindering zorggebruik, minder zorgkosten).

In de interviews met stakeholders werden niet alle bovengenoemde effecten herkend. De stakeholders gaven aan dat doorstroom naar regulier werk of bijvoorbeeld een werkplek in het kader van de Wet Sociale Werkvoorziening (WSW) vanuit dagbesteding op een zorgboerderij vrijwel niet voorkomt. Gezien de reacties van de stakeholders hebben wij dit effect dan ook niet verder meegenomen in de waardering van de maatschappelijke baten.

Ook het optreden van een verlaging van het zorgzwaartepakket en de daarmee gepaard gaande kostenbesparing werd niet herkend door de geïnterviewde stakeholders. Aangegeven werd onder andere dat de dagbesteding weliswaar bij de cliënt kan leiden tot meer structuur, meer zelfvertrouwen en een betere psychische en lichamelijke gesteldheid, maar dat daarmee nog geen sprake is van een verlaging van de zorgzwaarte. Ook werd door stakeholders vanuit het zorgkantoor aangegeven dat het verlagen van het zorgzwaartepakket als gevolg van dagbesteding op een zorgboerderij vrijwel nooit voorkomt. Mede hierom is besloten dit effect niet mee te nemen in de monetarisering.

Voor het verminderen van het overig zorggebruik bij de cliënt geldt dat de geïnterviewde stakeholders geen goede inschatting konden maken van de mate waarin dit vermindert door de dagbesteding op de zorgboerderij. Ook literatuuronderzoek leverde op dit punt geen aanvullende informatie op.

Het optreden van dit effect werd wel herkend door de geïnterviewde stakeholders en is ook vanuit de geïdentificeerde directe effecten op de cliënt (meer dagstructuur, meer beweging) plausibel. Dit effect is in het overzicht van de maatschappelijke baten verwerkt als een PM-post.

De indirecte effecten die wij hieronder zullen waarderen zijn daarom als volgt:

- ▶ (Langer) thuis of begeleid kunnen wonen.
- ▶ Minder belasting mantelzorgers/ouders/familie in de vorm van:
 - Minder zorggebruik.
 - Minder zorgkosten.

6.3.1 (Langer) thuis of begeleid kunnen wonen

Bij de geïnterviewde (ervarings)deskundigen heerste er overeenstemming over het feit dat dagbesteding op de zorgboerderij inderdaad eraan bijdraagt dat meer verstandelijk beperkten thuis kunnen blijven wonen of begeleid kunnen (blijven) wonen.

Uit onderzoek naar de woonsituatie van volwassen verstandelijk beperkten komt naar voren dat ongeveer 20% van de verstandelijk beperkten thuis woont en ongeveer 15% begeleid woont. Ongeveer 65% van de verstandelijk beperkten woont beschermd/verzorgd.⁷⁶

Ook in de interviews met stakeholders wordt aangegeven dat ongeveer 20% van de verstandelijk beperkten in dagbesteding op de zorgboerderij thuis woont.

Wij nemen aan dat de 20% van de mensen uit deze doelgroep die nog thuis wonen in de categorie Verstandelijk Gehandicapt Licht valt (Zorg Zwaarte Pakket VG 1 tot en met VG 4). Voor deze groep cliënten gelden door de NZa vastgelegde prijzen voor intramuraal verblijf.⁷⁷ Deze dagprijzen bestaan uit een aantal elementen: woonzorg (in de vorm van begeleiding), dagbesteding, behandelaars en verblijf (facilitair).⁷⁸ De prijzen bevatten dus geen kapitaallasten. Voor de berekening van de waarde van het indirecte effect "langer thuis of begeleid blijven wonen" zullen wij de prijzen van dagbesteding niet meenemen. Uit de gegevens van de NZa blijkt dat het intramuraal verblijf per dag gemiddeld € 92,90 kost. Op jaarbasis is dat afgerond € 34.000.

De geïnterviewde stakeholders schatten in dat door de dagbesteding op een zorgboerderij bij één op de vijftien thuiswonende cliënten wordt voorkomen dat zij niet meer thuis kunnen blijven wonen. Op een groep van twintig personen gaat het dan op jaarbasis om 0,25 persoon waarbij wordt voorkomen dat zij niet meer thuis kunnen blijven wonen. Uitgaande van een kostenbesparing per persoon van € 34.000 is dit per jaar op een dagbestedingsgroep van twintig personen dus € 8.500.

Echter, ook bij dit effect dienen we er rekening mee te houden dat niet het gehele effect aan de dagbesteding kan worden toegerekend (deadweight en attributie). Voor deze doelgroep geldt ook dat het sociale vangnet sterk genoeg moet zijn om het effect van (langer) thuis wonen te verwezenlijken.

76 Isolde Woittiez en Michiel Rad (2006), 'Juist beschermd - De determinanten van de woonsituatie van volwassen verstandelijk gehandicapten', 129.

77 NZa (2012), 'Onderbouwing aantal uren (direct en indirect cliëntgebonden) per week per zorgzwaartepakket 2012.'

78 NZa (2012), 'Onderbouwing aantal uren (direct en indirect cliëntgebonden) per week per zorgzwaartepakket 2012.'

Wij gaan er vanuit dat 75% van het effect door de dagbesteding wordt veroorzaakt. De netto baat ligt hierdoor op basis van de bovengenoemde veronderstellingen rond € 6.500.

Aangezien er veel veronderstellingen nodig zijn om tot een inschatting te komen werken wij met een bandbreedte. Deze bandbreedte bepalen wij aan de hand van het percentage van de cliënten waarvoor intramurale opname wordt voorkomen. Omdat wij niet met zekerheid kunnen stellen dat bij 7% van de thuiswonende cliënten intramurale opname wordt voorkomen zullen wij er van uitgaan dat dit effect bij 5 tot 9% van de thuiswonende cliënten zal optreden. De jaarlijkse baten voor een groep van twintig cliënten vallen hiermee in de range **€ 4.000-€ 8.000.**

Kostenbesparing door voorkomen van meer intensieve intramuralisering van niet thuiswonende verstandelijk beperkten

Hierboven is een inschatting gemaakt van de kostenbesparing die wordt gerealiseerd doordat een groter deel van de doelgroep thuis kan blijven wonen door dagbesteding op de zorgboerderij. Mogelijk is er ook een effect dat een deel van de doelgroep die nu begeleid woont zonder de dagbesteding beschermd of verzorgd zou moeten wonen. Op basis van ons onderzoek is het echter niet mogelijk om dit mogelijke effect te waarderen. Dit potentiële effect is in het overzicht van de maatschappelijke baten dan ook verwerkt als een PM-post.

6.3.2 Ontlasten van mantelzorgers

Ook voor de doelgroep verstandelijk beperkten werd, door de deelnemers aan de workshop, gesteld dat mantelzorgers ontlast worden door de dagbestedingstrajecten op de zorgboerderij. Het verbeteren van de relatie met het bestaande netwerk, het vergroten van sociale vaardigheden, meer structuur en dagritme en een vermindering van gedragsproblematiek dragen allen bij aan ontlasting van de mantelzorgers. De geïnterviewde (ervarings)deskundigen noemden unaniem dat mantelzorgers aangeven ontlast te worden door het dagbestedingstraject op de zorgboerderij.

Voor de mantelzorgers van verstandelijk beperkten kan dezelfde literatuur worden toegepast als voor mantelzorgers van de doelgroep jeugd. Ook voor deze groep mantelzorgers geldt dus dat mantelzorgers vaak lijden onder grotere fysieke en psychische werkbelasting:⁷⁹ depressies, burn-outs en stress komen voor bij 50 tot 80% van de mantelzorgers.⁸⁰ Door dagbesteding kunnen mantelzorgers op twee gebieden worden ontlast:

- ▶ Vermindering van huisartsenbezoek door mantelzorgers.
- ▶ Vermindering van medicatiegebruik door mantelzorgers.

Voor de doelgroep verstandelijk beperkten zijn geen gegevens bekend over het zorggebruik van de mantelzorgers. Voor kwantificering van het verminderen van zorggebruik door dagbesteding zullen wij dus wederom gebruik maken van gegevens over mantelzorgers van (dementerende) ouderen.

79 B. Schoenmakers, F. Buntinx, J. de Lepeleire, M. Ylieff en O. Fontaine (2002), 'Impact op het algemeen welzijn van de mantelzorger', Huisarts Nu, 31(6): 296 - 302.

80 B. Schoenmakers, F. Buntinx, J. de Lepeleire, M. Ylieff en O. Fontaine (2002), 'Impact op het algemeen welzijn van de mantelzorger', Huisarts Nu, 31(6): 296 - 302.

Zoals eerder omschreven gaan wij er, na het evalueren van bestaand onderzoek en interviews met belanghebbenden, vanuit dat het bezoek aan de huisarts van verzorgenden met 15% zal afnemen (het gaat dan dus om 1,8 bezoeken minder).⁸¹

Aangezien elk huisartsenbezoek ongeveer € 20 kost⁸² leidt dit tot een besparing van € 36 per mantelzorger per jaar.

Tevens gaan wij er vanuit dat het medicatiegebruik van mantelzorgers van de doelgroep (dementerende) ouderen met 12,5% zal afnemen (gebaseerd op interviews met belanghebbenden en eerder onderzoek⁸³).

De kosten van medicatiegebruik van mantelzorgers van ouderen worden geraamd op € 2.400 per mantelzorger, per jaar.⁸⁴ Hiervan uitgaande komt een besparing van 12,5% neer op € 300 per mantelzorger per jaar.

Om de resultaten van ons effectonderzoek onderling vergelijkbaar te houden gaan wij wederom uit van een groep van twintig cliënten. Van deze twintig cliënten woont 20% nog thuis (vier cliënten) Wij nemen aan dat deze 20% van de cliënten direct te maken heeft met gemiddeld 1,71 mantelzorgers⁸⁵ (dit zijn dan 6,84 mantelzorgers). Bij de overige 80% gaan wij er vanuit dat de zorg voor de cliënt voor het grootste deel bij de instelling ligt, niet bij de mantelzorger. Voor onze waardering kijken wij dus slechts naar de mantelzorgers van de thuiswonenden. De geïnterviewde belanghebbenden schatten in dat de vermindering van zorggebruik bij 100% van deze mantelzorgers van thuiswonenden zal een optreden. Wij maken een iets meer conservatieve aanname: het zorggebruik zal bij 50% van de mantelzorgers verminderen (dit zijn betreft dan 3,42 mantelzorgers).

De waardering van de afname van huisartsenbezoeken wordt dan als volgt:
 $3,42 \times 36 = € 123$

De waardering van de afname van medicatiegebruik wordt als volgt:
 $3,42 \times 300 = € 1.026$

De totale waardering van de afname zorggebruik van de mantelzorgers per jaar wordt dan € 1.149.

Voor dit effect zullen wij tevens een range van baten hanteren. De range is erop gebaseerd dat dit effect bij 40 tot 60% van de mantelzorgers zal optreden. De range van jaarlijkse baten per twintig cliënten wordt daarmee afgerond tussen **€ 1.000-€ 1.500**.

80 Zorggroep Almere & CCZorgadviseurs (2009). Maatschappelijke Business Case Thuis met dementie. Almere: Zorggroep Almere.

81 Oostenbrink, J.B., Bouwmans, C.A.M., Koopmanschap, M.A., & Rutten, F.F.H. (2004). Handleiding voor kostenonderzoek: Methoden en standaard kostprijzen voor economische evaluaties in de gezondheidszorg, geactualiseerde versie 2004. Diemen: CVZ.

82 Zorggroep Almere & CCZorgadviseurs (2009). Maatschappelijke Business Case Thuis met dementie. Almere: Zorggroep Almere.

84 Zorggroep Almere & CCZorgadviseurs (2009). Maatschappelijke Business Case Thuis met dementie. Almere: Zorggroep Almere.

85 A.H. de Boer, R. Schellingerhout en J.M. Timmermans (2003), 'Mantelzorg in getallen.'

6.3.3 Vergelijking met reguliere dagbesteding

Door de deelnemers aan de workshop en de geïnterviewde ervaringsdeskundigen is een aantal keer aangegeven dat niet alle bovengenoemde indirecte effecten alleen op zullen treden bij het volgen van een dagbestedingstraject op de zorgboerderij.

Er werd bijvoorbeeld gesteld dat het bieden van dagritme en structuur niet per se op de zorgboerderij hoeft te gebeuren om ervoor te zorgen dat cliënten langer thuis kunnen blijven wonen of om het zorggebruik van de mantelzorgers te verminderen. Ook een ander type dagbestedingstraject zou ervoor kunnen zorgen dat cliënten 's ochtends hun bed uitkomen, dat ze ontbijten, lunchen en dineren en dat ze (bijna) elke dag een paar uur weg zijn van huis. In alle gevallen zou ook dit leiden tot een ontlasting van de mantelzorger van de cliënt. Tevens zou dit er, bij bepaalde cliënten, voor kunnen zorgen dat zij thuis kunnen blijven wonen. Wat dat betreft gaat het, bij het bereiken van deze effecten, dus meer om het feit dat cliënten dagbesteding hebben dan om de vraag waar deze dagbesteding plaatsvindt.

Daartegenover staat dat alle belanghebbenden en ervaringsdeskundigen aangaven dat dagbesteding op de zorgboerderij wel een welkome verruiming is van het zorgaanbod. Door verschillende mensen werd aangegeven dat het aanbod van de zorgboerderij voor bepaalde cliënten uitermate passend is. Voor deze cliënten zou dagbesteding op een reguliere instelling niet dezelfde (positieve) effecten opleveren als dagbesteding op de zorgboerderij. Volgens de geïnterviewden is het aanbod van de zorgboerderij daarom een belangrijk onderdeel van het reguliere aanbod.

6.4 (Dementerende) ouderen

De stakeholders benoemden tijdens de workshop de volgende potentiële maatschappelijke effecten van dagbesteding op de zorgboerderij voor ouderen:

- ▶ Ontlasten van mantelzorgers.
- ▶ Langer thuis kunnen blijven wonen/ uitstellen opname (zorggebruik).
- ▶ Meer beweging hetgeen tot gezondheidswinst kan leiden.
- ▶ Betere voedinginname hetgeen tot gezondheidswinst kan leiden.
- ▶ Minder medicatiegebruik door de ouderen (zorggebruik).
- ▶ Minder gebruik van professionele hulpverlening en ondersteuning door de ouderen (zorggebruik).

Voor de vier eerste maatschappelijke baten geldt dat deze duidelijk onderschreven werden door de stakeholders en praktijkexperts die wij hebben geïnterviewd tijdens het onderzoek. Ook was er voor deze baten in de literatuur in meer of mindere mate een onderbouwing te vinden. Vooral het inschatten van de baten van het ontlasten van mantelzorgers bleek erg belangrijke maatschappelijke baten te zijn, volgens geïnterviewden en literatuurbevindingen. Een geïnterviewde merkte op dat dit de belangrijkste doelstelling van dagbesteding voor ouderen is.

De twee laatste maatschappelijke baten werden minder sterk onderschreven door de geïnterviewden.

Volgens de geraadpleegde praktijkexperts (case/trajectmanagers dementie, coördinator ontmoetingscentrum en zorgboeren) zou er mogelijk wel sprake kunnen zijn van vermindering van medicatie (zoals vermindering van onrustmedicatie) maar het was niet mogelijk om hier goede schattingen van te geven. Hier wordt door de geraadpleegde praktijkexperts en stakeholders ook niet de meeste "financiële winst" verwacht. Deze was volgens hen veel meer te verwachten bij het uitstellen van de opname. Daarbij geldt ook dat het mogelijk vooral gaat om het uitstellen van het zorggebruik.

Dit is het geval wanneer de dagbesteding leidt tot verschuiving van het zorggebruik naar achteren in de tijd, bijvoorbeeld doordat de cliënt door een betere voedingsinname of meer beweging langer leeft, maar uiteindelijk wel de zorg nodig heeft. Dit potentiële effect is in het overzicht van de maatschappelijke baten dan ook verwerkt als een PM-post.

Volgend uit bovenstaande is er gekozen om vier maatschappelijke baten te waarderen:

- 1 Ontlasten van mantelzorgers.
- 2 Langer thuis kunnen blijven wonen.
- 3 Meer beweging bij de ouderen.
- 4 Betere voedinginname bij de ouderen.

Aangezien in de interviews en in de beschikbare literatuur vooral uitspraken zijn gedaan over de effecten voor dementerende ouderen richten wij ons in deze paragraaf ook vooral op deze groep.

6.4.1 Ontlasten van de mantelzorgers

In Nederland zijn er op dit moment ongeveer 230.000 mensen met dementie (www.dementiedebaas.nl) en dit aantal zal de komende jaren, door vergrijzing, toenemen tot ruim 500.000 mensen in 2040.⁸⁶ Partners en familieleden vervullen een uiterst belangrijke rol bij de zorg voor mensen met dementie. 60% van de hulp aan dementerenden wordt door de gezins- en familieleden geboden. Daarbij heeft een groot deel van de mensen met dementie (75%) dagelijks zorg nodig en bij de helft van deze mensen wordt deze zorg, geheel of gedeeltelijk, door de partner en/of familie geboden. Dat dit leidt tot een hoge belasting van de mantelzorgers is niet verwonderlijk: één op de drie mantelzorgers ervaart lichamelijke en/of psychische klachten als gevolg van de zorg die zij verlenen.⁸⁷ Mantelzorgers bezoeken de huisarts vaker en gebruiken meer medicatie dan hun leeftijdsgenoten (drie tot vier keer vaker)⁸⁸ en één op de tien mantelzorgers voelt zich zeer zwaar belast tot overbelast⁸⁹. Inzetten op de vermindering van deze belasting van mantelzorgers is dus erg belangrijk, ook omdat dit een groot effect heeft op het thuis kunnen wonen van de dementerende en het uitstellen van opname. Dagbesteding kan daarin een belangrijke rol vervullen.

Uit de interviews met de praktijkexperts en de stakeholders blijkt dat zij het ontlasten van de mantelzorgers als een grote bate zien van dagbesteding op de zorgboerderij.

86 Alzheimer Nederland (2011). Feiten en cijfers over dementie. Bunnik: Alzheimer Nederland.

87 Mercken, C. (2005). Mantel zorg en dementie: Een zorg op zich. Utrecht: NIZW/ Expertisecentrum Informele Zorg

88 Schoenmakers, B. & Buntinx, B. (2002). Impact op het algemeen welzijn van de mantelzorger. Huisarts Nu, 31,6, 296-302.

89 Peeters, J., Werkman, W., & Francke, A.L. (2012). Dementie-monitor Mantelzorg: Problemen, zorgbehoeften, zorggebruik en oordelen van mantelzorgers. Utrecht: Nivel.

Aan de ene kant doordat de cliënt een activiteit buitenshuis heeft en dit alleen al de mantelzorg ontlast, aan de andere kant doordat de toestand van de cliënt kan stabiliseren of verbeteren en dit effect kan hebben op het gedrag en de emoties van de cliënt thuis. Ook wordt er volgens de geraadpleegde experts ondersteuning aan de mantelzorgers geboden door de zorgboeren (en het overige personeel) en zou dagbesteding op de zorgboerderij minder stigmatiserend zijn waardoor het (ook) voor de mantelzorgers makkelijker te accepteren is dat de cliënt naar dagbesteding gaat.

Hieronder wordt uitgewerkt wat het ontlasten van mantelzorgers kan betekenen voor het zorggebruik van deze mantelzorgers en hoe dit in financiële termen gekwantificeerd kan worden. Dit betekent niet dit de enige belangrijke uitwerkingen zijn van het ontlasten van mantelzorgers. Integendeel, dat mantelzorgers zich door het ontlastende effect van dagbesteding op zorgboerderijen beter voelen, hun algemeen welbevinden verbetert en hun kwaliteit van leven groter wordt, is een zeer belangrijk resultaat zo niet het belangrijkste. Dit is binnen de scope van deze studie niet gekwantificeerd, maar daarom niet minder belangrijk.

Ontlasten van mantelzorgers: Afname huisartsenbezoek mantelzorgers

Van de cliënten op de zorgboerderij heeft nagenoeg iedereen een mantelzorger (zonder mantelzorger volgt een opname sneller en komt dagbesteding op een andere wijze aan de orde).

De mantelzorgers zullen allemaal ontlast worden, alleen al door het feit dat de cliënt een aantal dagdelen per week niet thuis is en de mantelzorger daardoor tijd krijgt voor andere activiteiten. Dit ontlastende effect kan doorwerken in het zorggebruik van de mantelzorger. In een eerdere studie naar de maatschappelijke baten van dementiezorg⁹⁰ is (op basis van literatuur en stakeholdergesprekken) uitgegaan van een afname van 20% van het huisartsenbezoek van mantelzorgers. De door ons geraadpleegde praktijkexperts en stakeholders vonden dit moeilijk om in te schatten; er werd een voorzichtige schatting gegeven van een vermindering van het huisartsenbezoek met 10%. In de analyse gaan we uit van het gemiddelde van deze cijfers. Uitgaande van twaalf huisartsbezoeken per jaar⁹¹ komt een besparing van 15% neer op afgerond twee huisartsen bezoeken minder. Bij de gemiddelde kosten van € 20 per huisartsbezoek is dit een besparing van afgerond € 40 per mantelzorger per jaar. Er van uitgaande dat de mantelzorger deze kosten kan declareren bij de verzekeraar, betekent dit op basis van een zorgboerderij met een groep van twintig ouderen een besparing voor de zorgverzekeraar in de orde van **€ 500 tot € 1.000** per jaar.

Ontlasten van mantelzorgers: Afname van medicatiegebruik door mantelzorgers

In een eerdere studie naar de maatschappelijke baten van dementiezorg⁹² is (op basis van stakeholdergesprekken en literatuur) uitgegaan van een afname van 20% van het medicatiegebruik bij mantelzorgers door dagbesteding. De praktijkexperts en stakeholders die door ons werden geraadpleegd vonden het lastig om hier inschattingen over te doen. Er werd een voorzichtige schatting gegeven van een vermindering van 5%. Wij gaan er hier vanuit dat de een vermindering van 5% tot 20% mogelijk is.

90 Zorggroep Almere & CCZorgadviseurs (2009). Maatschappelijke Business Case Thuis met dementie. Almere: Zorggroep Almere.

91 Idem

92 Idem

Uitgaande van de kosten van medicatiegebruik per jaar van € 2400,⁹³ komt een besparing van 5 tot 20% neer op (afgerond) €100 tot 500,- per mantelzorger. Er van uitgaande dat de mantelzorger deze kosten kan declareren bij de verzekeraar, betekent dit op basis van een zorgboerderij met een groep van twintig ouderen een besparing voor de zorgverzekeraar van **€ 2.000 tot € 10.000** per jaar.

6.4.2 Langer thuis blijven wonen/ uitstellen opname

Gemiddeld genomen leven mensen met dementie acht jaar met de ziekte waarvan zij ongeveer zes jaar thuis wonen.⁹⁴ Ook van de mensen met ernstige dementieklachten woont één op de vier thuis. De meest bepalende factor voor het thuis kunnen blijven wonen van mensen met dementie is de draagkracht van de mantelzorger⁹⁵. Door de mantelzorger te ontlasten en door vertraging van het ziektebeeld kan een opname uitgesteld worden. Bij ongeveer 85% van de cliënten kan door de dagbesteding op de zorgboerderij de opname worden uitgesteld, aldus de geraadpleegde praktijkexperts. Ook schatten zij in dat ouderen gemiddeld twee jaar dagbesteding op de zorgboerderij krijgen. Volgens de experts wordt de opname door de dagbesteding (tenminste) zes maanden uitgesteld. Sommige experts schatten in dagbesteding leidt tot een jaar uitstel. Thuis wonen levert per jaar per persoon een besparing op van €15.964, vergeleken met intramuraal wonen.⁹⁶

Voor zes maanden komt dit neer op €7.982 op twee jaar dagbesteding. Per saldo betekent dit dat het uitstellen van een opname door een jaar dagbesteding op de zorgboerderij binnen een groep van twintig dementerende ouderen een besparing voor de maatschappij oplevert van (afgerond) **€ 40.000 tot € 90.000** per jaar.

De hierboven uitgewerkte maatschappelijke bate treedt op wanneer de cliënt minder jaren in een instelling opgenomen is. Aan het begin van paragraaf 6.4 gingen wij reeds in op de mogelijkheid dat een deel van de effecten gedempt worden wanneer er een levensverlengend effect optreedt (bijvoorbeeld door een verbeterde fysieke gesteldheid). Dit in potentie dempende effect is in de analyse meegenomen als PM post.

6.4.3 Meer bewegen

Tijdens de inventariserende workshop werd benoemd dat ouderen minder somatische problemen en letsel zouden ervaren op de zorgboerderij. De veronderstelling hierbij is dat dit onder andere komt doordat er op de zorgboerderij meer en anders bewogen wordt, de dagbesteding in een groene omgeving plaatsvindt, en er beter gegeten en gedronken wordt dan bij dagbesteding elders of zonder dagbesteding.

Bewegen heeft positieve en beschermende effecten op de gezondheid (Hildebrandt, Chorus & Stubbe, 2010).⁹⁷ Volgens TNO (2010) is onvoldoende bewegen de meest voorkomende beïnvloedbare risicofactor en is het stimuleren van bewegen een zeer effectieve manier om gezondheidsrisico's te verminderen.

93 Idem

94 Alzheimer Nederland (2011). Feiten en cijfers over dementie. Bunnik: Alzheimer Nederland.

95 Mercken, C. (2005). Mantel zorg en dementie: Een zorg op zich. Utrecht: NIZW/ Expertisecentrum Informele Zorg

96 Berden, C. & Kok, L. (2011). Kosten en baten van welzijn en maatschappelijke dienstverlening. Amsterdam: SEO.

97 V.H. Hildebrandt, A.M.J. Chorus & J.H. Stubbe (2010) Trendrapport Bewegen en Gezondheid 2008/2009. Leiden: TNO Kwaliteit van leven

Daarbij komt uit de literatuur naar voren dat er een relatie wordt verwacht tussen beweging en de (snelheid van de) voortgang van het dementieproces (Scherder & Eggermond, 2009).⁹⁸ Uit de vragenlijstronde onder de praktijkexperts komt naar voren dat naar schatting bij 60% van de ouderen die deelnemen aan dagbesteding op de zorgboerderij, de lichamelijke activiteit verbetert.

In een MKBA die is uitgevoerd naar beweegprogramma's voor ouderen ("Meer bewegen voor ouderen", gericht op het in groepsverband bewegingsoefeningen uitvoeren, onder deskundige begeleiding) worden de totale maatschappelijke baten van dergelijke beweegprogramma's ingeschat op tenminste €450 per deelnemer per jaar.⁹⁹ Belangrijk om te vermelden is dat in deze MKBA van meer bewegen voor ouderen de baten voor de deelnemers zijn berekend op basis de financiële waardering van een QALY (een voor kwaliteit van leven gecorrigeerd levensjaar). Daarnaast wordt uitgegaan van positieve effecten op de gezondheid hetgeen weer effect heeft op het zorggebruik. Hierdoor zijn er baten voor de gemeente (thuiszorg) en de zorgverzekeraar, maar deze baten worden niet gekwantificeerd in de studie. De bate van €450 per deelnemer per jaar is dus gebaseerd op de waardering van gewonnen QALY's.

In ogenschouw nemend dat deze beweegprogramma's voor ouderen een andere vorm van bewegen betreffen dan bewegen op de zorgboerderij (bewegen op de zorgboerderij kan de gehele dag door en gaat op een meer natuurlijke, niet georganiseerde manier), laat deze MKBA wel zien dat meer bewegen bij ouderen, maatschappelijke baten heeft.

Er van uitgaande dat de gezondheidswinst bij 50 tot 70% van de doelgroep op zal treden, vallen de jaarlijkse baten voor een groep van twintig cliënten hiermee in de range van (afgerond) € 4.000–€ 6.000. Het gaat hierbij dus niet om een financiële kostenbesparing maar om een gemonetariseerde inschatting van de waarde van de verbeterde levenskwaliteit voor de cliënt.

6.4.4 Betere voedinginname

Uit wetenschappelijk onderzoek komt naar voren dat de verbetering van voedinginname bij ouderen groter is bij dagbesteding op de zorgboerderij dan bij de meer reguliere vormen van dagbesteding.¹⁰⁰ Volgens praktijkexperts (case/trajectmanagers dementie, zorgboer) verbetert de voedinginname bij een aanzienlijk deel (gemiddeld 65%) van de ouderen die voor hun dagbesteding naar de zorgboerderij gaan. Uit onderzoek naar de relatie tussen voedingssupplementen¹⁰¹ en ondervoeding bij ouderen, blijkt dat bij de groep waar de status van de voedingswaarde het meest verbeterde, de zorgkosten minder hoog waren dan bij groep waar de status van de voedingswaarde minder sterk verbeterde. Zo waren de kosten gerelateerd aan ziekenhuisopnames, huisartsbezoek en fysiotherapie lager. In totaal waren de zorgkosten per persoon €723 lager.

98 Scherder, E.J., & Eggermond (2009). Stilstaan is achteruitgaan. De invloed van bewegen op cognitie en gedrag bij ouderen met dementie. *Denkbeeld*, 21(4), 10-12

99 Idem

100 Bruin, de S.R. (2009). *Sowing in the autumn season: Exploring benefits of green care farms for dementia patients*. Wageningen: Universiteit Wageningen.

101 Arnoud-Battandier, F., Malvy, D., Jeandel, C., Schmitt, C., Aussage, P., Beauferrere, B., & Cynober, L. (2004). Use of oral supplements in malnourished elderly patients living in the community: a pharmaco-economic study. *Clinical Nutrition*, 23,1096-1103

Hier moet wel de opmerking bij worden gemaakt dat het nemen van voedingssupplementen maar een beperkte weergave is van wat beter eten inhoudt. Beter eten gaat ook over betere porties, regelmatig en gevarieerd eten. De studie laat wel zien dat een betere voedingswaarde effect kan hebben op zorgkosten. Uitgaande van een effect bij 50 tot 70% van een groep van twintig ouderen, levert de verbetering in de voedingsinname door de dagbesteding op de zorgboerderij een potentiële besparing op van (afgerond) € 7.000-€ 10.000.

Concluderend kan worden gezegd dat het uitstellen van de opname de bate is die in financieel opzicht de meeste impact heeft. Ook voor het welbevinden van de ouderen en het systeem daarom heen is dit een zeer belangrijke opbrengst. In hoeverre dagbesteding op een zorgboerderij grotere effecten heeft op het uitstellen van een opname dan andere vormen van dagbesteding, kan op basis van deze studie niet worden gezegd. Sommige van de geraadpleegde praktijkexperts denken dat zo'n effect er wel kan zijn maar konden dit niet kwantificeren. Hier is verder onderzoek voor nodig.

6.4.5 Vergelijking met reguliere dagbesteding

Dagbesteding op de zorgboerderij verschilt met de meer reguliere vormen van dagbesteding verleend door instellingen als een verzorgings- of verpleeghuis niet alleen wat betreft de omgeving waarin de dagbesteding plaatsvindt, maar ook wat betreft de activiteiten die ondernomen kunnen worden. Het dagprogramma is gevarieerder op de zorgboerderij, de activiteiten vergen meer fysieke inspanning en de activiteiten kunnen (ook) individueel of in kleine groepjes verricht worden hetgeen de dementerende ouderen meer keuzevrijheid geeft (De Bruin, 2009). De andere omgeving en de andere invulling van het dagprogramma kan leiden tot andere en/of meer effecten bij de oudere cliënten in vergelijking tot andere vormen van dagbesteding. De voedsel- en vochtinname is beter, zo blijkt uit onderzoek (De Bruin, 2009).

De praktijkexperts (case/trajectmanagers dementie, coördinator ontmoetingscentrum en zorgboeren) zien daarnaast, gemiddeld genomen, ook meer effecten op het gebied van cognitieve vaardigheden en psychische problematiek maar dit wordt niet ondersteund door bevindingen uit de literatuur. De onderzoeksresultaten die er zijn wijzen er op dat dagbesteding op de zorgboerderij even effectief is als "reguliere" dagbesteding wat betreft het cognitief functioneren, het emotioneel welbevinden en de functionele status (De Bruin, 2009) waarbij de kanttekening moet worden gemaakt dat vanwege de methodologische beperkingen van de studie hier wel nader onderzoek naar moet worden gedaan (De Bruin, 2009). (Voor meer informatie over de directe effecten wordt verwezen naar de paragraaf over de directe effecten van dagbesteding op de zorgboerderij.)

Naar de mate waarin ook de maatschappelijke baten van de dagbesteding op de zorgboerderij hoger zullen zijn dan bij reguliere dagbesteding is geen onderzoek gedaan. Ook de geïnterviewde stakeholders konden hier geen duidelijke uitspraken over doen. Het is echter plausibel dat dit voor de maatschappelijke effecten die samenhangen met de directe effecten op het gebied van de voedsel en vochtinname het geval zal zijn.

Op het gebied van het ontlasten van de mantelzorger komt uit het hierboven reeds geciteerde onderzoek van de WUR (De Bruin, 2009) naar voren dat er geen significante verschillen in effect zijn tussen zorgboerderijen en andere vormen van dagbesteding.¹⁰²

Wel wijst de WUR (De Bruin 2009) op een verschil in cliëntgroep en daarmee ook in de het type mantelzorger tussen de zorgboerderijen en andere vormen van dagbesteding voor dementerende ouderen. In het onderzoek komt naar voren dat bij de onderzochte zorgboerderijen vooral mannen dagbesteding ontvangen, terwijl bij de onderzochte reguliere dagbestedingscentra vooral vrouwen dagbesteding ontvingen. De mantelzorger betrof bij de zorgboerderij veelal de echtgenote van de cliënt, terwijl het bij de controle groep (reguliere dagbesteding) veelal ging om andere familieleden.¹⁰³

De Bruin (2009) concludeert in haar onderzoek dat dagbesteding op zorgboerderijen mannelijke dementie patiënten lijkt aan te spreken.¹⁰⁴ Ook uit de interviews komt dit beeld naar voren. Volgens de geraadpleegde praktijkexperts (case/trajectmanagers dementie, coördinator ontmoetingscentrum en zorgboeren) is dagbesteding op de zorgboerderij voor een bepaalde groep ouderen heel passend (voor mensen die hier affiniteit mee hebben) en er lijkt een relatie te bestaan tussen of een regio een traditie heeft in de landbouw en de affiniteit van de ouderen in die regio met de zorgboerderij. In regio's waar veel mensen in de landbouwsector hebben gewerkt zou er veel animo zijn voor dagbesteding op de zorgboerderij, dat zou een punt van herkenning zijn met het (werk-)verleden. Een aantal geïnterviewde praktijkexperts is van mening dat er voor een bepaalde groep mannelijke cliënten geen aantrekkelijk alternatief voor dagbesteding op de zorgboerderij is, anderen zien deze alternatieven wel. Concluderend, er zijn aanwijzingen dat dagbesteding op de zorgboerderij een bepaalde groep mannen aanspreekt, maar er is aanvullend onderzoek nodig om uitspraken te kunnen doen of deze mannen anders niet aan dagbesteding zouden deelnemen of anders andere vormen van dagbesteding zouden volgen en wat het aanvullende maatschappelijke effect hiervan kan zijn.

6.5 Overige maatschappelijke baten

Tot slot gaan wij in deze paragraaf in op een aantal potentiële maatschappelijke baten van dagbesteding op de zorgboerderij die los staan van de effecten op de cliënt. Het gaat dan om effecten die vooral gerelateerd zijn op de aanwezigheid van de zorgboerderij in de regio. Hieronder geven wij een kwalitatieve beschrijving van deze baten en de mate waarin deze herkend worden door in de literatuur en in de interviews.

102 Bruin, de S.R. (2009). Sowing in the autumn season: Exploring benefits of green care farms for dementia patients. Wageningen: Universiteit Wageningen.

103 Bruin, de S.R. (2009). Sowing in the autumn season: Exploring benefits of green care farms for dementia patients. Wageningen: Universiteit Wageningen.

104 Bruin, de S.R. (2009). Sowing in the autumn season: Exploring benefits of green care farms for dementia patients. Wageningen: Universiteit Wageningen.

Bijdrage aan een inclusieve samenleving

Allereerst is gedurende de workshop aangegeven dat dagbesteding op de zorgboerderijen in potentie bijdraagt aan het tot stand komen van een meer inclusieve samenleving. Dit effect wordt tevens benoemd in de literatuur.¹⁰⁵ In een studie van Hassink wordt aangegeven dat, tot op heden, weinig voorzieningen in staat zijn geweest andere sectoren uit de samenleving (en daarmee de maatschappij) te betrekken bij de zorg. Bij zorgboerderijen ligt de focus juist op integratie in en betrokkenheid van de samenleving bij de cliënten.¹⁰⁶ Volgens een aantal geïnterviewde belanghebbenden krijgt deze integratie in en betrokkenheid van de samenleving op verschillende manieren vorm. Zo wordt aangegeven dat cliënten op de zorgboerderij enerzijds het gevoel krijgen geaccepteerd te worden in een sociale omgeving.

In de woorden van Hassink (2009): cliënten worden uit hun sociale isolement gehaald en worden in een sociaal netwerk geplaatst binnen de zorgboerderij.¹⁰⁷ De deelnemers van de workshop geven aan dat cliënten tegelijkertijd ook zichtbaarder worden voor de maatschappij: het boerengezin leert omgaan met de cliënten, de lokale gemeenschap krijgt meer contact/leert omgaan met cliënten (bijvoorbeeld doordat cliënten boodschappen gaan doen in de buurtsupermarkt). Enerzijds voelen cliënten zich derhalve meer geïntegreerd in de samenleving; anderzijds raakt de samenleving meer betrokken bij de cliënten.

Een belangrijke vorm waarin de bijdrage van de zorgboerderijen aan de inclusieve samenleving zich voordoet is volgens een aantal geïnterviewden gelegen in de inzet van vrijwilligers. Dit beeld wordt bevestigd door Hassink et al. (2011). De inzet van vrijwilligers zijn tweeledig geeft cliënten de mogelijkheid een persoonlijke band op te bouwen met vrijwilligers, welke worden gewaardeerd als zijnde goede luisteraars, betrouwbaar, vriendelijk, respectvol en steunend.

In stand houden agrarische werkgelegenheid

Ten tweede maakt het bestaan van de zorgboerderij het mogelijk voor boeren om de agrarische bedrijfsvoering in een aangepaste vorm te kunnen continueren. Volgens de geïnterviewde stakeholders verbinden boeren kansen aan het opzetten van een zorgboerderij: ze spelen in op de mogelijkheid om hun bedrijf en de productie uit te breiden en te diversifiëren. Boeren gaan opnieuw investeren in hun boerderijen en productiegoederen: gebouwen worden gerenoveerd en opgeknapt en er wordt geïnvesteerd in de productie van nieuwe goederen. In de literatuur wordt dit bevestigd (Rebergen, 2005).

Door de deelnemers van de workshop is tevens genoemd dat zorgboerderijen, bijdragen aan de creatie van werkgelegenheid op het platteland. Roest en Jager (2010) stellen dat bedrijven uit de multifunctionele landbouw sector (zorgboerderijen maken deel uit van deze sector) vaker personeel in dienst hebben.¹⁰⁸ 32% van de bedrijven uit de multifunctionele landbouw sector heeft personeel in dienst (tegenover 29% van de agrarische boerenbedrijven met personeel in dienst).

105 Jan Hassink (2009), 'Zorgboerderijen dragen bij aan empowerment en eigen kracht van deelnemers', 299.

106 Jan Hassink (2009), 'Zorgboerderijen dragen bij aan empowerment en eigen kracht van deelnemers', 299.

107 Jan Hassink (2009), 'Zorgboerderijen dragen bij aan empowerment en eigen kracht van deelnemers', 299.

108 A.E. Roest en J. Jager (2011), 'Kijk op multifunctionele landbouw - Addendum.'

Maatschappelijk gezien betekent dit echter nog niet dat er ook werkgelegenheid is gecreëerd. De dagbesteding verzorgd op zorgboerderijen zou immers zonder het bestaan van de zorgboerderij voor een belangrijk deel door een andere instelling worden verricht.

De creatie van extra werkgelegenheid in termen van personeel is per saldo waarschijnlijk dus beperkt. Wel heeft is het plausibel dat er werkgelegenheid wordt behouden van de ondernemer zelf doordat de zorgactiviteiten het mogelijk maken om ook de agrarische activiteiten in stand te houden.

Invloed op verduurzaming landbouw

Onderzoek van Caron-Flinterman et al. (2010) geeft aan dat de multifunctionele landbouw (waar de zorglandbouw een onderdeel van vormt) bijdraagt aan het verduurzamen van de gehele landbouw sector en ook een bijdrage levert aan de maatschappelijke inbedding en legitimiteit van de landbouw.¹⁰⁹

Dit effect treedt onder andere op omdat de multifunctionele landbouw bijdraagt aan sociale duurzaamheid (maatschappelijk verantwoord ondernemen door cliënten op de zorgboerderij in te zetten) en de economische rentabiliteit van agrarische bedrijven verbetert (door diversificatie van producten en agrarische activiteiten).¹¹⁰ Hierdoor verbeteren de leefbaarheid en de economische situatie op het platteland.

Zorgboerderijen veroorzaken tevens duurzame ecologische effecten, zoals bijvoorbeeld een verzekerd aantal schone hectaren grond en de bijdrage die geleverd wordt geleverd aan publieke voorzieningen (zoals bijvoorbeeld de aanleg van wandelpaden).¹¹¹

Behoud van zorginfrastructuur op het platteland

Ook geven stakeholders aan dat zorgboerderijen een belangrijke bijdrage leveren aan het behoud van een kwalitatieve zorginfrastructuur op het platteland. Ook in de literatuur wordt dit effect genoemd. Kuipers et al. (2009) beargumenteren dat veel voorzieningen van het platteland zijn verdwenen (zoals bijvoorbeeld huisartsen in de directe omgeving, winkels en bankfilialen). Dit maakt het platteland voor bepaalde doelgroepen minder aantrekkelijk. Ouderen moeten bijvoorbeeld vaker naar de stad trekken om daar de benodigde zorg te ontvangen. Zorgboerderijen bieden, mede hierom, steeds meer steunpuntfuncties: zoals weekend -en vakantieopvang, dagopvang en landschapsonderhoud.¹¹²

Het belang van nabijheid van de zorg verschilt voor verschillende zorgvormen. Voor meer care gerelateerde zorgvormen zoals de zorg voor verstandelijk beperkten en voor ouderen, is nabijheid een belangrijke voorwaarde om kwaliteit te kunnen garanderen. In verschillende publicaties wordt het belang hiervan benadrukt.¹¹³

109 Francisca Caron-Flinterman, Frans van Alebeek en Daniël de Jong (2010), 'Nieuwe diensten in de multifunctionele landbouw', 311.

110 Francisca Caron-Flinterman, Frans van Alebeek en Daniël de Jong (2010), 'Nieuwe diensten in de multifunctionele landbouw', 311.

111 Gert R. Rebergen (2005), '4 X P - SROI Analyse zorgboerderij/-bakkerij Thedinghsweert.'

112 Jacqueline Kuipers, Karlijn Eissens en Martina Veenstra (2009), 'Onderzoeksrapport: Steunpuntfuncties op een zorgboerderij.'

113 Een voorbeeld hiervan is: David Ikkersheim e.a. (2011), Werken aan de Zorg, Waardecreatie, onderzoek uitgevoerd in opdracht van het ministerie van VWS

Daarbij geldt ook dat er regionaal grote verschillen bestaan in de mate waarin de zorg geconcentreerd is bij een aantal grote of meerdere kleine aanbieders. Dit is bijvoorbeeld het geval in de ouderenzorg. Een grotere concentratie beïnvloedt de keuzevrijheid van patiënten.¹¹⁴

Minder milieubelasting en lagere vervoerskosten

Gerelateerd aan het punt hiervoor geldt dat het behoud van zorginfrastructuur in potentie leidt tot een lagere milieubelasting en lagere vervoerskosten. Dit is het geval wanneer voor dagbesteding van cliënten op het platteland een langere reisafstand nodig is wanneer zij geen gebruik zouden kunnen maken van de dagbesteding op de zorgboerderij. Dit geldt uiteraard alleen als zij ook daadwerkelijk gebruik maken van een verder gelegen alternatief.

Bijdrage aan kennisontwikkeling op het platteland

In de literatuur wordt tevens gewezen op de bijdrage die zorgboerderijen leveren aan de kennisontwikkeling op het platteland. Elings et al. (2011) stellen dat steeds meer zorgboerderijen zich richten op het opbouwen van arbeidsritme en sociale contacten van cliënten.

Het uiteindelijke doel van bepaalde doelgroepen wordt dan om door te stromen naar een opleiding, een reguliere baan of vrijwilligerswerk.¹¹⁵ Naast dat cliënten kennis opdoen op de zorgboerderij, bestaan er (dankzij het bestaan van het fenomeen "zorgboerderij") inmiddels ook opleidingen voor zorgboeren(innen) zelf. Deze opleidingen zijn opgezet in het kader van de groeiende zorglandbouwsector.

Op zeven mbo-instellingen worden inmiddels opleidingen tot zorgondernemer of werkbegeleider aangeboden. Deze opleidingen behandelen zowel zorgtaken als het verzorgen van dieren en plantteelt.¹¹⁶

Ook op het gebied van ondernemerschap dragen de zorgboerderijen volgens de literatuur een bijdrage aan de kennisontwikkeling. Zorgboeren hebben de mogelijkheid om kleinschalige zorgvoorzieningen in te richten, waarbij zij hun eigen ideeën kunnen volgen. Door Vijn et al. (2011) wordt dan ook gesteld dat initiatiefnemers van zorgboerderijen het starten van een nieuw bedrijf zien als een verrijking van hun leven. Tevens worden deze initiatiefnemers gedwongen een innovatief bedrijf op te zetten (omdat geconcurrereerd moet worden met grote zorginstellingen). Zorgboeren zijn daarom vaak actief betrokken bij het ontwikkelen van innovatieve zorgconcepten en het implementeren van kwaliteits- en monitoringsystemen.¹¹⁷ Zodoende dragen zorgboerderijen bij aan de vernieuwing en innovatie van de zorgsector.

114 Gupta Strategists (2011), *Zorg voor later, Zicht op prestaties ouderenzorg: studie VVT 2011*

115 Marjolein Elings, Dorit Haubehofer, Jan Hassink, Petra Rietberg en Harry Michon (2011), 'Effecten van zorgboerderijen en andere dagbestedingstrajecten voor mensen met een psychiatrische en verslavingsachtergrond', 376.

116 Taskforce Multifunctionele Landbouw (2010), 'Veel belangstelling voor nieuwe opleiding zorgboer', link: http://www.multifunctionelelandbouw.nl/index.php?file_id=1703

117 Marcel Vijn, Bart Bremmer, Jan Hassink en Maureen Schoutsen (2011), 'Nieuwe intreders in de multifunctionele landbouw - een verkenning', 403.

7 Conclusies en aanbevelingen

7.1 Inleiding

In deze rapportage hebben wij de resultaten van de Maatschappelijke businesscase (MBC) van dagbesteding op zorgboerderijen uitgewerkt. De MBC heeft betrekking op de dagbesteding aan drie doelgroepen:

- ▶ Jeugd (0-17 jaar) – jongeren met psychiatrische problematiek, welke vaak voorkomt in combinatie met opvoed -en opgroei problemen.
- ▶ Verstandelijk beperkten (0-80 jaar) – mensen met verschillende mate van zorgintensiteit en met enkelvoudige of meervoudige beperking. Begeleiding is vaak levenslang en levensbreed.
- ▶ (Dementerende) ouderen (65-plus) – ouderen met verminderde geestelijke/lichamelijke vitaliteit als gevolg van ouder worden.

Het onderzoek dient inzicht te geven in het maatschappelijk rendement van de inzet van zorglandbouw in vergelijking met vergelijkbare reguliere zorg.

In het onderzoek stonden de volgende onderzoeksvragen centraal:

- 1 Wat zijn de kosten van de dagbesteding die geboden wordt door een zorgboerderij?
- 2 Welke directe effecten genereert de dagbesteding die geboden wordt door de zorgboerderij?
- 3 Welke maatschappelijke effecten worden gegenereerd door de dagbesteding op zorgboerderijen?
- 4 Hoe verhouden de kosten, directe en maatschappelijke effecten zich tot vergelijkbare, reguliere zorg?

Hieronder vatten wij per onderzoeksvraag de belangrijkste conclusies van het onderzoek samen. De vergelijking met andere vormen van dagbesteding (onderzoeksvraag 4) wordt onder de beantwoording van de eerste drie onderzoeksvragen gepresenteerd. Op basis van de conclusies formuleren wij in paragraaf 7.3 een aantal aanbevelingen.

7.2 Conclusies

7.2.1 De kosten van dagbesteding op de zorgboerderij

Kostprijs per dagdeel dagbesteding

Uit de door ons uitgevoerde inventarisatie onder zorgboeren komt een integrale gemiddelde kostprijs per dagdeel dagbesteding op de zorgboerderij naar voren van € 39 voor zorgboerderijen die zich richten op verstandelijk beperkten, € 46 voor zorgboerderijen die zich richten op ouderen en € 48 voor zorgboerderijen die zich richten op kinderen en jongeren.

De spreiding in de kostprijzen die uit het onderzoek naar voren komt is groot en is vooral gerelateerd aan de omvang van de zorgboerderij.¹¹⁸ Zorgboerderijen die maar enkele cliënten bedienen kennen een veel hogere kostprijs per dagdeel (meer dan € 100 per dagdeel), dan grotere zorgboerderijen (rond de € 20 per dagdeel).

De personeelskosten zijn de belangrijkste kostencomponent. Deze nemen gemiddeld 75% van de totale kostprijs voor hun rekening. Daarin is ook de aan de dagbesteding te relateren arbeidsinzet van de zorgboer en zijn gezin meegenomen. Dit om een goede vergelijking te kunnen maken met reguliere dagbesteding en om voor de sector een reëel beeld te geven over de kosten die door hen gemaakt worden voor de dagbesteding.

Gerealiseerde vergoedingen per dagdeel dagbesteding

Tegenover de kosten staan de zorggerelateerde opbrengsten die zorgboeren genereren. Deze bestaan uit de vergoedingen die de zorgboeren krijgen in de vorm van PGB's, contracten met het zorgkantoor (ZiN) of via onderaanneming bij andere zorginstellingen. De in ons onderzoek betrokken zorgboerderijen genereren per dagdeel gemiddeld € 36,50 (verstandelijk beperkten), € 37 (ouderen) en € 38 (jeugd) aan vergoedingen. De verhouding PGB-ZiN/onderaanneming is daarbij voor jeugd en ouderen ongeveer 50-50. Voor verstandelijk beperkten ligt de verhouding op ongeveer 60-40.

Ook in de gerealiseerde vergoedingen per dagdeel is er sprake van een grote spreiding. De gerealiseerde vergoedingen liggen per dagdeel grofweg tussen de € 25 en de € 70. Eén deelnemende zorgboerderij genereert per dagdeel € 115. Het gaat om een zorgboerderij die een beperkte groep met een zware verstandelijke beperking bedient.

Vergelijking met reguliere dagbesteding

In tabel 7 is de vergelijking weergegeven van de gemiddelde kostprijs en gerealiseerde vergoedingen door zorgboerderijen per dagdeel dagbesteding met openbare informatie over kosten en tarieven voor extramurale dagbesteding. Voor de doelgroepen Jeugd en Ouderen kan alleen een vergelijking worden gemaakt met de normtarieven van de Nederlandse Zorgautoriteit. Dit heeft als nadeel dat deze als maximale tarieven gelden en niet gebaseerd zijn op kostprijsonderzoek, maar op historisch beschikbaar budget. Voor verstandelijk beperkten zijn er nog twee aanvullende bronnen. Het betreft de statistieken van het College voor Zorgverzekeringen (CVZ) en NZa onderzoek naar een kostprijs onderbouwd tarief voor extramurale dagbesteding. De statistiek van CVZ is gebaseerd op informatie van de zorgkantoren met betrekking tot de door hen verstrekte vergoedingen aan instellingen voor extramurale dagbesteding.

118 Naast de omvang spelen waarschijnlijk ook verschillen in de gemiddelde zorgzwaarte van de cliënten per zorgboerderij een rol in de verschillen in de kostprijs per dagdeel dagbesteding.

In euro's	Gemiddelde kostprijs *	Gerealiseerde vergoedingen*	Kosten per dagdeel dagbesteding volgens CVZ, incl. vervoer		Tarieven volgens onderzoek 'Elke dag goed besteed' - vertaald naar 2010		NZa normtarieven 2010 Extramuraal	
			Intra	Extra	Licht	Midden	Licht	Midden
Jeugd	48	38					62,59	
Verstandelijk beperkten - Kind	39	36,50	47,38	66,47	47,57	60,18	43,44	56,77
Verstandelijk beperkten - Volwassene					29,51	39,80	34,72	43,87
Ouderen	46	37					32,69	60,35

*Voor de twintig onderzochte zorgboerderijen

Tabel 7: vergelijking kosten per dagdeel en gerealiseerde dagdeelvergoedingen voor dagbesteding met NZa gegevens, in euro's, 2010

Op basis van tabel 7 trekken wij de volgende conclusies:

- ▶ Doelgroep jeugd: zowel de gemiddelde kostprijs als de gemiddeld gerealiseerde vergoeding per dagdeel ligt bij zorgboerderijen duidelijk onder het normtarief.
- ▶ Doelgroep verstandelijk beperkten: de gerealiseerde vergoeding en de gemiddelde kostprijs per dagdeel ligt voor zorgboerderijen duidelijk onder registratie van de kostcijfers van het CVZ. De gemiddelde kostprijs en gerealiseerde vergoeding die uit het onderzoek naar voren komt ligt tussen de normtarieven en de door NZa berekende tarieven voor zorgzwaarte 1-4 (licht) voor volwassenen en kinderen, maar lager dan de normtarieven en door NZa berekende tarieven voor zorgzwaarte 5 (Midden). Er van uitgaande dat cliënten met een verstandelijke beperking op zorgboerderijen een gemiddelde zorgzwaarte kennen van 4 tot 5 lijkt de kostprijs van dagbesteding op de zorgboerderij in ieder geval niet hoger te zijn dan de benchmarkgegevens over de reguliere zorg. Een precieze uitspraak over de mate waarin zorgboerderijen voor de doelgroep verstandelijk beperkten een hoger of lager kostenniveau kennen dan gemiddeld bij andere vormen van dagbesteding is niet mogelijk. Wel is er een aantal grotere zorgboerderijen die een kostprijs kennen die duidelijk onder het niveau van de hier gepresenteerde data ligt (€ 20 tot € 25 per dagdeel).
- ▶ Doelgroep ouderen: Voor ouderen hanteert de NZa een basistarief en een opslag voor psychogeriatrische problematiek of lichamelijke problematiek. De gemiddeld gerealiseerde vergoedingen voor de twintig onderzochte zorgboerderijen liggen rond het basisnormtarief. Ook hier geldt dat een aantal grotere zorgboerderijen een duidelijk lagere kostprijs (en een lagere vergoeding) kent dan de dit basisnormtarief (minimum € 14 kostprijs).

Onze conclusie op basis van het bovenstaande is dat grotere zorgboerderijen voor alle drie de doelgroepen een kostprijs kennen die duidelijk onder het gemiddelde kostenniveau ligt voor reguliere dagbesteding, ook wanneer de arbeidsinzet van de ondernemer en zijn gezin worden meegenomen. Voor kleine zorgboerderijen geldt dat de kostprijs per dagdeel duidelijk boven het landelijk gemiddelde ligt. De inzet van begeleiding drukt in dat geval sterk op de kosten per dagdeel. Voor het gewogen gemiddelde van de twintig onderzochte zorgboerderijen geldt dat de kostprijs, inclusief arbeidsinzet van de ondernemer en zijn gezin, voor de doelgroepen verstandelijk beperkten en ouderen in lijn lijkt te liggen met het landelijk gemiddelde. Voor de doelgroep jeugd ligt de gemiddelde kostprijs wel duidelijk onder het normtarief van de NZa.

Kosten versus gegenereerde vergoedingen

Uit de hierboven gepresenteerde gegevens rond gemiddelde kostprijs en gemiddelde gegenereerde vergoedingen door zorgboerderijen zou het beeld kunnen ontstaan dat de uitvoering van dagbesteding op zorgboerderijen niet kostendekkend is. Dit gemiddelde beeld wordt veroorzaakt door de spreiding binnen de sector.

Uit ons onderzoek komt het beeld naar voren dat bij boerderijen met een zeer beperkt aantal cliënten (en dus uren dagbesteding) de arbeidskosten per dagdeel dagbesteding zo hoog zijn dat deze de vergoeding duidelijk overstijgen. Daarbij gaat het overigens wel voor een zeer groot deel om arbeidsuren door de zorgboer en zijn gezin. Voor hen vormt het maken van veel/extra uren een integraal onderdeel uit van het ondernemerschap en is vooral van belang dat men goed kan rondkomen met de opbrengsten van het totale bedrijf.¹¹⁹ Voor zorgboerderijen van een middelgrote tot (relatief) grote omvang geldt dat deze wel inclusief de arbeidsuren van de zorgboer en zijn gezin een kostprijs kennen die lager ligt dan de ontvangen vergoeding voor de dagbestedingactiviteiten.

7.2.2 Directe effecten van dagbesteding op de zorgboerderij

Kwantitatieve gegevens over de directe effecten van dagbesteding op de zorgboerderij zijn niet bekend. Hieronder presenteren wij de resultaten van onze inventarisatie van de directe effecten op basis van literatuuronderzoek en interviews en een vragenlijst onder elf ervaren professionals van binnen en buiten de sector.

Jeugd 0-17 jaar

De doelgroep kenmerkt zich door gedrags- of opvoedingsproblemen, vaak in combinatie met psychiatrische aandoeningen. Doel van de dagbesteding op de zorgboerderij is om in een natuurlijke omgeving tot rust te komen, tot zichzelf te komen en te ervaren dat ze over capaciteiten beschikken.

Uit de literatuur en de inventarisatie onder professionals komt naar voren dat de volgende directe effecten van dagbesteding op zorgboerderijen optreden bij een belangrijk deel van de jongeren tot zeventien jaar:

- ▶ Vermindering van de gedragsproblemen.
- ▶ Een beter contact met/functioneren binnen het gezin en met het overige netwerk van de jongere.
- ▶ Een toename van zelfvertrouwen en het welbevinden.
- ▶ Een verbetering van sociale vaardigheden.
- ▶ Een verbetering van de dagstructuur.
- ▶ Een verbetering van schoolprestaties.
- ▶ Een verbetering in het omgaan met problemen (coping).

De consensus onder de geraadpleegde professionals en stakeholders is dat de mate waarin deze effecten optreden bij de jongere sterk afhangen van of de aangeboden dagbesteding past bij de problematiek en de interesse van de jongere. Afhankelijk van de problematiek en het aanbod is de ene vorm van dagbesteding effectiever dan de andere. Het algemene beeld onder de geïnterviewden is dat dagbesteding op de zorgboerderij dus voor een specifieke groep jongeren effectiever kan zijn en voor een andere groep minder effectief. De geïnterviewden hebben niet het beeld dat de zorgboerderij gemiddeld effectiever of minder effectief is dan andere vormen van dagbesteding.

¹¹⁹ Op dit punt verschillen de zorgboerderijen van reguliere dagbesteding. Reguliere dagbesteding vindt over het algemeen plaats in een publieke of semipublieke omgeving, met een andere wijze van doorberekening van arbeidskosten.

Verstandelijk beperkten

De aard van de dagbesteding die op de zorgboerderij wordt aangeboden voor deze brede doelgroep varieert.

Voor een deel van de doelgroep is het doel vooral een prettige daginvulling, voor een ander deel is het doel om bepaalde vaardigheden aan te leren. Voor jonge licht verstandelijk beperkten is de doelstelling voor een belangrijk deel vergelijkbaar met de hierboven besproken doelgroep jeugd.

In de literatuur wordt maar zeer beperkt de effecten van dagbesteding op de zorgboerderij voor verstandelijk beperkten genoemd. De inventarisatie onder professionals en stakeholders leverde een duidelijk breder beeld op.

Uit de literatuur en de inventarisatie onder professionals samen komt naar voren dat de volgende directe effecten van dagbesteding op zorgboerderijen optreden bij een belangrijk deel van de verstandelijk beperkten:

- ▶ Een toename van het zelfvertrouwen en het vertrouwen in de toekomst.
- ▶ Verbetering van de sociale vaardigheden.
- ▶ Een toename van sociale contacten (op de zorgboerderij).
- ▶ Een verbetering van de dagstructuur.
- ▶ Vermindering van gedragsproblematiek.
- ▶ Het versterken van de technische en motorische vaardigheden.

Over de verschillen in effecten tussen de zorgboerderij en andere vormen van dagbesteding bestond bij de geraadpleegde professionals en stakeholders geen consensus. Ook voor deze groep geldt dat vooral bepalend lijkt te zijn of de aangeboden dagbesteding past bij de problematiek en de interesse van de cliënt. Afhankelijk daarvan is de zorgboerderij of juist een andere vorm van dagbesteding effectief.

Ouderen en dementerende ouderen

Uit de literatuur en de inventarisatie onder professionals komen de volgende directe effecten naar voren van dagbesteding op zorgboerderijen:

- ▶ Een verbetering van de voedselconsumptie en de vochtinname van ouderen.
- ▶ Het stabiliseren van cognitief functioneren.
- ▶ Het stabiliseren van emotioneel welbevinden (gevoel van isolement, psychisch, tevredenheid met het leven).
- ▶ Het stabiliseren van de functionele status.
- ▶ Het stabiliseren van gedragsproblemen.
- ▶ Verbetering van de lichamelijke gezondheid (bewegen).
- ▶ Verbetering van de relatie met partner en de familie.

Anders dan voor de andere twee doelgroepen zijn de praktijkdeskundigen het er over eens dat dagbesteding op zorgboerderijen voor ouderen en dementerende ouderen op veel van de bovenstaande terreinen effectiever is dan andere vormen van dagbesteding die voor deze groep beschikbaar zijn. Voor wat betreft de verbetering van de voedselconsumptie en de vochtinname wordt dit ondersteund door wetenschappelijk onderzoek. Op de andere terreinen is de inschatting vooral gebaseerd op de praktijkervaring van de professionals zelf.

7.2.3 Maatschappelijke baten van dagbesteding op de zorgboerderij

Dagbesteding is in eerste instantie gericht op het stabiliseren of verbeteren van het welbevinden van de cliënt zelf of zijn directe omgeving. Dit geldt ook voor de dagbesteding op zorgboerderijen. Desondanks is het interessant om inzichtelijk te maken of zorgboerderijen bovenop deze effecten op de cliënt ook nog aanvullende maatschappelijke effecten genereert.

In ons onderzoek hebben wij ons daarbij gericht op de *welvaartseffecten* die voortkomen uit de dagbesteding op zorgboerderijen voor de drie doelgroepen. Dat houdt in dat wij hebben gekeken naar de kostenbesparingen en opbrengstverhogingen die de dagbesteding voor verschillende maatschappelijke partijen oplevert.

Hieronder gaan we per doelgroep in op de maatschappelijke baten van dagbesteding op de zorgboerderij.

Om zinvolle uitspraken te doen is er tijdens het onderzoek voor gekozen om de doelgroepen voor het in beeld brengen van de maatschappelijke baten verder af te bakenen op:

- ▶ Jongeren van 12-17 jaar.
- ▶ Volwassen verstandelijk beperkten (18-80 jaar).
- ▶ Dementerende ouderen.

Jeugd (12-17 jaar)

In de onderstaande tabel is de inschatting van de belangrijkste geïdentificeerde welvaartseffecten van dagbesteding op de zorgboerderij voor de doelgroep jeugd (12-17 jaar) weergegeven.

In euro's	Cliënt	Familie cliënt	Zorgverzekeraar	Overheid/maatschappij	Totaal
Extra inkomen in werkzame leven	20-40				20-40
Minder kosten just. keten				20-40	20-40
Minder kosten uithuispl. en onder toezicht stellingen				2,-5	2,5-5
Minder zorggebruik familie			4,5-7		4,5-7
Totaal	20-40	0	4,5-7	22,5-45	47-83

Tabel 8: inschatting maatschappelijke baten van een jaar dagbesteding op een zorgboerderij met twintig cliënten uit de doelgroep Jeugd 12-17 jaar (in duizenden euro's)

In totaal levert een jaar dagbesteding op de zorgboerderij voor een groep van twintig jongeren bovenop de hierboven al geïdentificeerde directe effecten naar schatting (afgerond) € 50.000 tot € 80.000 aan welvaartseffecten op. Het betreft vooral het (verdisconteerde) extra inkomen dat de cliënt gedurende zijn leven zelf genereert als gevolg van de lagere kans op schooluitval. Verder genereert ook het voorkomen van criminaliteit, overlast en vandalisme een belangrijk deel van de ingeschatte maatschappelijke baten.

Het gaat hierbij nadrukkelijk om een inschatting die gebaseerd is op een aantal aannames:

- ▶ Een bepalende aanname is het aandeel van de jongeren dat door de dagbesteding op de zorgboerderij op school blijft. Een lagere inschatting hiervan leidt tot sterke beperking van de maatschappelijke baten;
- ▶ Een andere bepalende aanname is het aandeel jongeren waarvan door de dagbesteding wordt voorkomen dat zij zwaardere delicten plegen. De hoge kosten per delict zorgen hierbij voor een hoge afhankelijkheid van deze aanname.
- ▶ Minder bepalend, maar wel van belang om hier te bespreken zijn onze aannames rond de vermindering van zorggebruik van de familie van de jongere. Goede bronnen hiervoor ontbraken. De beschikbare bronnen tonen wel aan dat dit niet het meest bepalende effect is.

Verstandelijk beperkten 18-80 jaar

De inschatting van de belangrijkste geïdentificeerde welvaartseffecten van dagbesteding op de zorgboerderij voor de doelgroep verstandelijk beperkten (18-80 jaar) zijn weergegeven in onderstaande tabel.

In euro's	Cliënt	Familie cliënt	Zorgverzekeraar	Overheid/maatschappij	Totaal
Minder intramurale opnames thuiswonende cliënt				4-8	4-8
Minder zorggebruik familie			1-1,5		1-1,5
Minder zorggebruik cliënt			PM (+)		PM (+)
Minder intensieve intramuralisering niet thuiswonende cliënt				PM (+)	PM (+)
Totaal	0	0	1-1,5 +PM	4-8 +PM	4-9,5 +PM

Tabel 9: inschatting maatschappelijke baten van een jaar dagbesteding op een zorgboerderij met twintig cliënten uit de doelgroep verstandelijk beperkten 18-80 jaar (in duizenden euro's)

De geïdentificeerde welvaartseffecten van dagbesteding op de zorgboerderij voor een groep van twintig volwassen verstandelijk beperkten zijn duidelijk lager dan bij de doelgroep jeugd. Dat is niet onlogisch aangezien het doel van de dagbesteding voor deze groep heel anders is. Daar waar er bij de doelgroep jeugd een duidelijk doel is om te voorkomen dat de jongere uitvalt van school en niet in het criminele circuit terechtkomt, ligt de doelstelling bij de groep volwassen verstandelijk beperkten veel meer in de zinvolle dagbesteding aan zich. Dit levert besparingen op in termen van het voorkomen van intramuralisering, maar deze zijn beperkt doordat een belangrijk deel van de doelgroep al niet meer thuis woont. Dit gegeven beperkt ook het effect op het zorggebruik door ouders en familie.

Dementerende ouderen

In de onderstaande tabel is de inschatting van de belangrijkste geïdentificeerde welvaartseffecten van dagbesteding op de zorgboerderij voor de doelgroep dementerende ouderen weergegeven.

In euro's	Cliënt	Familie cliënt	Zorgverzekeraar	Overheid/maatschappij	Totaal
Lagere zorgkosten door betere voeding			7-10		7-10
Hoger welbevinden door meer bewegen	4-6				4-6
Minder intramurale opnames				40-90	40-90
Minder zorggebruik familie			2,5-11		2,5-11
Dempend effect bij langer leven door dagbesteding			PM (-)	PM (-)	PM (-)
Totaal	4-6	0	9,5-22 +PM	40-90 +PM	53,5-118 +PM

Tabel 10: inschatting maatschappelijke baten van een jaar dagbesteding op een zorgboerderij met twintig cliënten uit de doelgroep dementerende ouderen (in duizenden euro's)

De welvaartseffecten van dagbesteding op de zorgboerderij voor dementerende ouderen worden in hoge mate bepaald door de inschattingen op het gebied van het uitstel van intramurale opnames door de dagbesteding. Uitgangspunt hierbij is dat voor alle ouderen op de zorgboerderij geldt dat zij thuis wonen en dat bij 85% van deze groep door de dagbesteding de intramuralisering met zes maanden tot één jaar wordt uitgesteld. Aanpassing van ieder van deze aannames betekent een sterke verandering van het totale ingeschatte welvaartseffect.

Vergelijking met reguliere dagbesteding

De conclusies met betrekking tot het verschil tussen dagbesteding op de zorgboerderij en andere vormen van dagbesteding zijn voor de geïdentificeerde maatschappelijke effecten van dagbesteding in hoge mate vergelijkbaar met hetgeen reeds onder de directe effecten is geconcludeerd. Voor de doelgroepen jeugd en verstandelijk beperkten zijn er in het onderzoek geen indicaties gevonden dat dagbesteding op de zorgboerderij in het algemeen effectiever is dan andere vormen van dagbesteding. De effectiviteit is in hoge mate afhankelijk van de aansluiting van de cliënt op het aanbod, waarbij de zorgboerderij als een belangrijk en nuttig deel van een breder zorgpalet.

Hoewel ook voor de doelgroep dementerende ouderen geldt dat een goede aansluiting op de behoefte van de cliënt bepalend is voor de effectiviteit leidt de inschatting van de hogere effectiviteit op het terrein van de directe effecten bij de stakeholders en de professionals ook tot de conclusie dat de welvaartseffecten van de zorgboerderij voor de groep dementerende ouderen ook hoger zal zijn. Dat geldt met name voor de maatschappelijke effecten die samenhangen met de directe effecten op het gebied van de voedsel en vochtinname het geval zal zijn. Op het gebied van het ontlasten van de mantelzorg lijkt er geen significant verschil in effect zijn tussen zorgboerderijen en andere vormen van dagbesteding.

Een interessant aspect voor mogelijk toekomstig onderzoek is dat zorgboerderijen met name voor dementerende mannen een aansprekend alternatief lijken te zijn voor de reguliere dagbesteding. In hoeverre dit ook leidt tot aanvullende maatschappelijke effecten verdient nader onderzoek.

Overige maatschappelijke effecten

Naast de hierboven reeds genoemde welvaartseffecten is tijdens het onderzoek ook een aantal aanvullende maatschappelijke effecten geïdentificeerd die niet direct gekoppeld zijn aan de dienstverlening voor de cliënt, maar meer aan de aanwezigheid van de zorgboerderij in de maatschappij. Deze effecten zijn in hoge mate uniek voor de zorgboerderij en treden niet op bij de reguliere zorg. Het betreft:

- ▶ De bijdrage van zorgboerderijen aan een meer inclusieve samenleving.
- ▶ De bijdrage aan het in stand houden van agrarische werkgelegenheid.
- ▶ De invloed van de zorgboerderijen op de verduurzaming van de landbouw.
- ▶ De bijdrage aan het behoud van een zorginfrastructuur op het platteland.
- ▶ Lagere vervoerskosten en een lagere milieubelasting door kortere reisafstand ten opzichte van alternatieven in landelijke gebieden.
- ▶ De bijdrage aan kennisontwikkeling op het platteland.

7.3 Aanbevelingen

7.3.1 Beleidsaanbevelingen

Sturen op basis van maatschappelijke waarde drivers

In dit onderzoek is op basis van bestaand materiaal en stakeholdergesprekken een inschatting gegeven van de maatschappelijke baten die bereikt kunnen worden door dagbesteding op de zorgboerderij. Bij ieder van de drie doelgroepen liggen deze maatschappelijke baten bij 1 of 2 waarde drivers die bepalend zijn voor de omvang van de baten. Bij de doelgroep jeugd gaat het met name om het voorkomen van schooluitval en het voorkomen van (zware) criminaliteit. Bij ouderen en bij verstandelijk beperkten met name in het voorkomen/uitstellen van intramuralisering. Dit besef bij zorgboerderijen en bij de partijen die contracten afsluiten met de zorgboerderijen kan belangrijke maatschappelijke winst opleveren. Het biedt de mogelijkheid om meer dan in het verleden te sturen op deze maatschappelijke waarde drivers, in het bepalen welke cliënt, welke vorm van dagbesteding krijgt aangeboden, maar ook voor het vormgeven van de dagbesteding op de boerderij en het betrekken van het netwerk daar om heen.

Cruciaal voor het voorkomen van intramuralisering is bijvoorbeeld de partner van de oudere en de mantelzorger van de verstandelijk gehandicapten. Extra aandacht voor de positie van de partner of mantelzorger vanuit de zorgboerderij kan dus een belangrijke meerwaarde hebben (dit gebeurt ook al op een aantal plekken). Bij de doelgroep jeugd is daarbij de verbinding met de school van belang.

Zelfbewustzijn over doelgroepen waar de zorgboerderij sterk in is

Uit het onderzoek komt het beeld naar voren dat er brede waardering is voor de kwaliteit en de effectiviteit van zorgboerderijen. Er is brede consensus dat de zorgboerderij een belangrijke meerwaarde vormt binnen het brede keuzepalet aan mogelijkheden voor dagbesteding.

In het algemeen concluderen wij dat de zorgboerderij voor de doelgroepen jeugd en verstandelijk beperkten niet als effectiever wordt gezien dan andere vormen van dagbesteding (maar ook niet minder effectief). Op individueel cliëntniveau kan dit wel zo zijn. Het gaat er om dat de kwaliteiten en unieke kenmerken van de zorgboerderij optimaal aansluiten op de problematiek en bij de wensen en mogelijkheden van de cliënt. Zelfbewustzijn over voor welke delen van de doelgroep de zorgboerderij met name effectief is kan de sector verder helpen. Op dit moment is dat niet exact helder, wel leven er beelden bij zorgkantoren, bij PGB-houders en bij instellingen. Op basis van deze beelden worden vervolgens keuzes gemaakt. Door meer inzicht in het type cliënt waarvoor de dienstverlening met name effectief kan zijn, kunnen zorgboerderijen proactiever optreden richting hun contractpartners. Wij adviseren dan ook op sectoraal niveau te investeren in meer helderheid in de delen van de doelgroepen waar zorgboerderijen met name effectief is, zodat zorgboerderijen hier in hun marketing gebruik van kunnen maken. In de sector wordt op dit moment een cliënteffectiviteitsmonitor ingevoerd, die hier in de toekomst meer duidelijkheid in kan verschaffen.

Professionalisering financieel management zorgactiviteiten

Als onderdeel van het onderzoek hebben wij een inventarisatie gemaakt van opbouw van de kostprijs van dagbesteding op de zorgboerderij. Twintig zorgboerderijen hebben ons daartoe financiële gegevens verstrekt. In onze contacten met de zorgboerderijen is een aantal maal genoemd dat er bij hen behoefte bestaat aan meer inzicht in hun boekhouding met betrekking tot de zorgkant van hun bedrijf. Op dit moment lopen de agrarische kant en de zorgkant bij een aantal zorgboerderijen in de boekhouding sterk door elkaar. Daardoor is er weinig zicht op de verhouding kosten en opbrengsten van dagbesteding binnen de zorgboerderij. Een punt daarin is bijvoorbeeld het waarderen van de arbeidsuren van de ondernemer en zijn gezin die in de dagbesteding wordt gestoken. Tegelijkertijd kan dit inzicht een belangrijke stap zijn in een verdere professionalisering van de sector. Wij bevelen aan om vanaf sectoraal niveau deze ontwikkeling te faciliteren, bijvoorbeeld door voorbeelden aan te reiken van manieren waarop door aanpassingen in de boekhouding meer inzicht gegeven kan worden in de kostprijs van de dagbestedingactiviteiten.

Aandachtspunten bij de decentralisatie naar gemeenten

Hoewel de plannen rond de decentralisatie van dagbesteding naar de gemeenten door de val van het Kabinet op dit moment controversieel zijn verklaard, is de verwachting dat dit uiteindelijk toch de lijn zal zijn waarin ook een nieuw kabinet zal doorzetten. Deze decentralisatie biedt voor zorgboerderijen zeker kansen. Bijvoorbeeld omdat op lokaal niveau waarschijnlijk in ieder geval de mogelijkheid blijft bestaan voor de inzet van PGB's, maar ook omdat gemeenten waarschijnlijk open zullen staan voor lokale aanbieders, zeker wanneer daarmee ook een bijdrage wordt geleverd aan de economische ontwikkeling en de revitalisering van het landelijk gebied. Tegelijkertijd zijn er ook belangrijke aandachtspunten. Zo zal het speelveld door de decentralisatie danig veranderen en ontstaat er meer diversiteit in het land in hoe de dagbesteding wordt georganiseerd. Er zijn daarin verschillende modellen mogelijk. Gemeenten kunnen er bijvoorbeeld voor kiezen om alleen met PGB's te werken, om hun SW-bedrijf of een grote zorginstelling in de regio de regie te geven over de inkoop van dagbesteding, maar een keuze kan ook zijn dat de gemeente de regie houdt en zelf dagbesteding gaat inkopen. Voor zorgboerderijen is het van belang om met de gemeenten in hun regio in gesprek te gaan en te blijven over hun plannen rond dagbesteding om zo tijdig de goede commerciële keuzes te kunnen maken.

7.3.2 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Toetsen veronderstellingen in effectonderzoek met controlegroepen

In dit onderzoek hebben wij er voor gekozen om ons bij het in beeld brengen van de effecten en baten van zorglandbouw te baseren op bestaande bronnen en meningen van praktijkexperts en stakeholders. Daarmee hebben wij een eerste inschatting kunnen maken van de effecten en baten van de dagbesteding op zorgboerderijen. Om hardere inschattingen te kunnen maken is het noodzakelijk om uitgebreid effectonderzoek te laten uitvoeren. Daarvoor is het noodzakelijk om over een langere periode cliënten te volgen en in beeld te brengen welke effecten de dagbesteding bij hen oplevert. Idealiter dient gewerkt te worden met vergelijkbare controlegroepen. Ook is het mogelijk om de effectiviteit van verschillende vormen van dagbesteding met elkaar te vergelijken in een breder onderzoek naar de effectiviteit van dagbesteding, waarbij de zorgboerderij een van de onderzochte vormen is (zie aanbeveling hieronder). Afhankelijk van het doel van het onderzoek dient het meer gericht te zijn op de directe medische/psychische effecten of op de indirecte effecten die daar uit voortkomen. Wanneer het doel is om meer inzicht te krijgen in de maatschappelijke kosten en baten dan ligt het laatste meer voor de hand. Bij een dergelijk effectonderzoek kan aansluiting gezocht worden bij de veronderstellingen die wij in het onderzoek hebben gemaakt rond de effectiviteit van de dagbesteding op zorgboerderijen. Het gaat dan bijvoorbeeld om het aandeel van de jongeren die door de zorgboerderij een jaar langer onderwijs volgen, dan wel het aandeel ouderen dat langer thuis kan blijven wonen door de dagbesteding. Wij bevelen verder aan om in het een eventueel uit te voeren effectonderzoek ook voldoende ruimte in te richten om meer helderheid te krijgen voor welke delen van de doelgroepen de dagbesteding op de zorgboerderij met name effectief is. Een voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld dat de zorgboerderij voor dementerende mannen een aantrekkelijk aanbod lijkt te zijn.

Waardering van het welbevinden van de cliënt

Bij het inschatten van de maatschappelijke baten van de dagbesteding op de zorgboerderij hebben wij ons gericht op het moneteriseren van de financiële kostenbesparingen en opbrengstenverhogingen in de maatschappij die worden gerealiseerd door de dagbesteding. Hierdoor is een belangrijk deel van de maatschappelijke waarde van dagbesteding buiten beeld gebleven, namelijk de waarde van de verbetering van het welbevinden van de cliënt zelf en zijn directe netwerk. Dat is immers waar de dagbesteding uiteindelijk voor bedoeld is. Wij adviseren om vervolgonderzoek uit te laten voeren waarin deze verbetering van het welbevinden en de kwaliteit van leven in beeld wordt gebracht en gemonetariseerd. Voor de moneterisering van welbevinden zijn verschillende methodes in gebruik, zoals het uitdrukken hiervan in Quality Adjusted Life Years (Qaly's) of Disability Adjusted Life Years (Daly's).¹²⁰ In opdracht van het CVZ is in 2009 onderzoek uitgevoerd naar een effectmaat voor de care sector. Een belangrijke conclusie is dat dergelijke meer gezondheidgerelateerde effectmaten weinig geschikt lijken.¹²¹ Een methodiek die mogelijk wel geschikt is, is het in beeld brengen van de waarde van het verbeterde welbevinden door middel van een bidding game of een waardespel. Daarbij is echter een belangrijk aandachtspunt dat de doelgroep zelf een uitspraak moet kunnen doen over de waarde die zij toekennen aan de verschillende effecten.

Voordelen van de zorgboerderij voor ouderen

Uit het onderzoek komt naar voren dat praktijkdeskundigen met name een positief effectiviteitsverschil zien van de dagbesteding op de zorgboerderij voor (dementerende) ouderen. Hoe groot dit verschil is en waar dit verschil uit voort komt was in het kader van dit onderzoek niet vast te stellen. Wij adviseren nader onderzoek uit te laten voeren naar het veronderstelde voordeel van zorglandbouw op deze doelgroep. Daarbij is ook verdere verdieping van het onderzoek naar het effect van fysieke dagbesteding voor ouderen een van de mogelijke richtingen. Overigens zal ook het mogelijke uitstel effect van intramurale opname moeten worden meegenomen: in hoeverre wordt intramurale opname voorkomen/uitgesteld door dagbesteding op de zorgboerderij? Verblijven ouderen uiteindelijk even lang intramuraal als wanneer ze geen dagbesteding op de zorgboerderij zouden hebben genoten?

Onderzoek naar effectiviteit en maatschappelijk rendement van dagbesteding

In aanvulling op de hierboven reeds genoemde aanbeveling tot uitgebreid kwantificeerbaar effectonderzoek op het terrein van de zorglandbouw bevelen wij het ministerie van VWS/ZonMw aan om breder onderzoek uit te laten voeren naar dagbesteding. Er is weliswaar onderzoek en toezicht op de kwaliteit van dagbesteding en de instellingen die deze zorg leveren, maar naar de effectiviteit en het maatschappelijk rendement van dagbesteding lijkt weinig kwantitatief onderzoek te zijn gedaan. De onderzoeken die zijn gedaan betreffen over het algemeen kleinschalig onderzoek (één project, één groep of één instelling) en is over het algemeen gericht op één doelgroep. Ook komt uit het onderzoek naar voren dat er beperkt inzicht is in de kostprijs van extramurale dagbesteding per dagdeel. Bij de decentralisatie van dagbesteding naar gemeenten gaan gemeenten keuzes maken hoe zij de dagbesteding gaan inrichten. Daarbij is het voor gemeenten van belang dat zij inzicht hebben in wat bepalend is voor de effectiviteit en de kostprijs van dagbesteding en welke vormen van dagbesteding voor welke doelgroepen effectief zijn.

120 Een voorbeeld van het uitdrukken van de baten van de zorg in termen van Qaly's is te vinden in: Marc Pomp (2010), Een beter Nederland

121 Moniek Willemstein, Bernard van den Berg, Rein Vos, Henrica de Vet en Raymond Ostello (2009). 'Rapportage onderzoeksrapport - Verkenning effectenmaat voor de care sector.'

Bijlagen

- 1 Schatting praktijkexperts directe effecten dagbesteding op de zorgboerderij
- 2 Overzicht Impactmaps
- 3 Overzicht deelnemers workshop
- 4 Overzicht deelnemers panel
- 5 Overzicht geïnterviewde ervaringsdeskundigen
- 6 Bronnenlijst

Bijlage 1:

Schatting praktijkexperts directe effecten dagbesteding op de zorgboerderij

	Jeugd	Mensen met een verstandelijke beperking	Ouderen (vooral ouderen met dementie)
Percentage cliënten waarbij gedragsproblematiek vermindert	95%	70%	Nvt
Effect groter/kleiner/gelijk aan effect andere vormen van dagbesteding	geen informatie	geen consensus	
Termijn optreden effect	tussen zes en twaalf maanden	binnen zes maanden	
Duurzaamheid effect na beëindiging dagbesteding	geen informatie	geen consensus	
Percentage cliënten waarbij de sociale vaardigheden toenemen	80%	70%	Nvt
Effect groter/kleiner/gelijk aan effect andere vormen van dagbesteding	geen informatie	geen consensus	
Termijn optreden effect	tussen zes en twaalf maanden	binnen twaalf maanden	
Duurzaamheid effect na beëindiging dagbesteding	geen informatie	effect verdwijnt snel, binnen een jaar	
Percentage cliënten waarbij de relatie met het bestaande netwerk verbetert	95% (verbetering relatie gezin)	80% (verbetering relatie netwerk)	50% (verbetering relatie familie)
Effect groter/kleiner/gelijk aan effect andere vormen van dagbesteding	geen informatie	geen consensus	geen consensus
Termijn optreden effect	binnen zes maanden	binnen 6 maanden	binnen zes maanden
Duurzaamheid effect na beëindiging dagbesteding	geen informatie	effect verdwijnt snel, binnen een jaar	effect verdwijnt snel, binnen een jaar
Percentage cliënten waarbij het netwerk wordt uitgebreid	50%	55%	90%
Effect groter/kleiner/gelijk aan effect andere vormen van dagbesteding	geen informatie	geen consensus	groter effect
Termijn optreden effect	tussen zes en twaalf maanden	binnen zes maanden	binnen zes maanden

	Jeugd	Mensen met een verstandelijke beperking	Ouderen (vooral ouderen met dementie)
Duurzaamheid effect na beëindiging dagbesteding	geen informatie	uitbreiding netwerk met gem. zes personen	effect verdwijnt snel, binnen een jaar
Percentage cliënten waarbij de technische vaardigheden toenemen	Het aanleren van technische vaardigheden zou geen doel op zich zijn	60%	Nvt
Effect groter/kleiner/gelijk aan effect andere vormen van dagbesteding		geen consensus	
Termijn optreden effect		binnen zes maanden	
Duurzaamheid effect		effect verdwijnt langzaam, binnen vijf jaar	
Percentage cliënten waarbij de motorische vaardigheden verbeteren	Nvt	40%	60%
Effect groter/kleiner/gelijk aan effect andere vormen van dagbesteding		even groot	groter effect
Termijn optreden effect		binnen zes maanden	binnen zes maanden
Duurzaamheid effect na beëindiging dagbesteding		effect verdwijnt langzaam, binnen vijf jaar	effect verdwijnt snel, binnen een jaar
Percentage cliënten waarbij de dagstructuur verbetert	95%	70%	Nvt
Effect groter/kleiner/gelijk aan effect andere vormen van dagbesteding	geen informatie	geen consensus	
Termijn optreden effect	binnen zes maanden	binnen zes maanden	
Duurzaamheid effect na beëindiging dagbesteding	geen informatie	effect verdwijnt snel, binnen een jaar	
Percentage cliënten waarbij het zelfvertrouwen toeneemt	100%	70%	Nvt
Effect groter/kleiner/gelijk aan effect andere vormen van dagbesteding	geen informatie	geen consensus	
Termijn optreden effect	binnen zes maanden	binnen twaalf maanden	
Duurzaamheid effect na beëindiging dagbesteding	geen informatie	geen consensus	
Percentage cliënten waarbij het vertrouwen in de toekomst toeneemt	geen informatie, dit zou in ieder geval bij jonge kinderen niet zozeer spelen	80%	Nvt
Effect groter/kleiner/gelijk aan effect andere vormen van dagbesteding		geen consensus	
Termijn optreden effect		binnen zes maanden	
Duurzaamheid effect na beëindiging dagbesteding		effect verdwijnt snel, binnen een jaar	
Percentage cliënten waarbij de voedsel- en vochtinname verbetert	Nvt	nvt	65%
Effect groter/kleiner/gelijk aan effect andere vormen van dagbesteding			groter effect

	Jeugd	Mensen met een verstandelijke beperking	Ouderen (vooral ouderen met dementie)
Termijn optreden effect			binnen zes maanden
Duurzaamheid effect na beëindiging dagbesteding			effect verdwijnt snel, binnen een jaar
Percentage cliënten waarbij cognitieve vaardigheden stabiliseren dan wel verbeteren	Nvt	nvt	30%
Effect groter/kleiner/gelijk aan effect andere vormen van dagbesteding			Groter effect
Termijn optreden effect			binnen zes maanden
Duurzaamheid effect na beëindiging dagbesteding			effect verdwijnt snel, binnen een jaar
Percentage waarbij de psychische problematiek vermindert	Nvt	nvt	55%
Effect groter/kleiner/gelijk aan effect andere vormen van dagbesteding			geen consensus
Termijn optreden effect			binnen zes maanden
Duurzaamheid effect na beëindiging dagbesteding			effect verdwijnt snel, binnen een jaar
Percentage waarbij tevredenheid met het leven verbetert	Nvt	nvt	80%
Effect groter/kleiner/gelijk aan effect andere vormen van dagbesteding			groter effect
Termijn optreden effect			binnen zes maanden
Duurzaamheid effect na beëindiging dagbesteding			effect verdwijnt snel, binnen een jaar

Bijlage 2: Overzicht Impactmaps

Jeugd

Voorkomen schooluitval

PD 1	No	1	Product / dienst:			Vermindering gedragsproblematiek			
SH 1	Stakeholder	Clïent, maatschappij							
SD 1	Subdoel	Een extra onderwijsjaar door voorkomen voortijdig schoolverlaten							
	Bron	Directie LSG Rentray, MKBA VSV							
1.1	IND	€ / IND	OUTCOME	DW/AT	SE	IMPACT	<3j	3-5j	>5j
1	8 - 12 meer kinderen met 1 extra onderwijsjaar	€ 9.055 per kind per onderwijsjaar	€ 40.000 - € 80.000	50%	0%	€ 20.000 - € 40.000	0%	0%	100%

Minder criminaliteit, vandalisme en overlast

PD 1	No	2	Product / dienst:			Vermindering gedragsproblematiek, dagritme			
SH 1	Stakeholder	Maatschappij							
SD 1	Subdoel	Minder taakstraffen, haltafdoeningen, doorloop justitiële keten en gevangenisstraffen							
	Bron	Directie LSG Rentray, Monitor Jeugd Terecht, MBc Pension Roerzicht							
1.1	IND	€ / IND	OUTCOME	DW/AT	SE	IMPACT	<3j	3-5j	>5j
1.1	IND	€ / IND	OUTCOME	DW/AT	SE	IMPACT	<3j	3-5j	>5j
1	samengesteld		€ 40.000- € 80.000	50%	0%	€ 20.000 - € 40.000	100%	0%	0%

Minder uithuisplaatsingen en ondertoezichtstellingen

PD 1	No	6	Product / dienst:		Vermindering gedragsproblematiek				
SH 1	Stakeholder	Maatschappij, Ministerie van Justitie, Bureau Jeugdzorg							
SD 1	Subdoel	Minder uithuisplaatsingen							
	Bron	CBS, Trias, Ministerie van Justitie							
1.1	IND	€ / IND	OUTCOME	DW/AT	SE	IMPACT	<3j	3-5j	>5j
1	0,022 - 0,22 minder uithuisplaatsingen	€ 10.40 per uithuisplaatsing per jaar	€ 250 - € 1.250	0%	0%	€ 250 - € 1.250	100%	0%	0%

PD 1	No	7	Product / dienst:		Vermindering gedragsproblematiek				
SH 1	Stakeholder	Maatschappij, Ministerie van Justitie, Bureau Jeugdzorg							
SD 1	Subdoel	Minder ondertoezichtstellingen							
	Bron	CBS, Trias, Ministerie van Justitie							
1.1	IND	€ / IND	OUTCOME	DW/AT	SE	IMPACT	<3j	3-5j	>5j
1	0,46 - 0,66 minder ondertoezichtstellingen	€ 6.981 per ondertoezichtstelling per jaar	€ 2.250 - € 3.750	0%	0%	€ 2.250 - € 3.750	100%	0%	0%

Ontlasten van mantelzorgers/ouders/familie

PD 1	No	8	Product / dienst:		Minder gedragsproblematiek, dagritme en structuur				
SH 1	Stakeholder	Zorgverzekeraars							
SD 1	Subdoel	Minder zorggebruik mantelzorgers							
	Bron	Schoenmakers et al. (2002), De Boer et al. (2003), Zorggroep Almere en CCZorgadviseurs (2009)							
1.1	IND	€ / IND	OUTCOME	DW/AT	SE	IMPACT	<3j	3-5j	>5j
1	13,7 - 20,5 mantelzorgers met minder zorggebruik	€ 336 per mantelzorger per jaar	€ 4.500 - € 7.000	0%	0%	€ 4.500 - € 7.000	100%	0%	0%

Verstandelijk beperkten

Langer thuis blijven wonen

PD 1	No	9	Product / dienst:		Beter contact met sociaal netwerk				
SH 1	Stakeholder	Zorgverzekeraars							
SD 1	Subdoel	Langer thuis blijven wonen							
	Bron	Directie LSG Rentray, Overzicht uren prijzen zzp 2012, Wiottiez & Rad							
1.1	IND	€ / IND	OUTCOME	DW/AT	SE	IMPACT	<3j	3-5j	>5j
1	0,2 - 0,36 cliënten minder in instelling geplaatst per jaar	€ 34.000 per opname in instelling per jaar		25%	0%	€ 4.000 - € 8.000	100%	0%	0%

Ontlasten van mantelzorgers

PD 1	No	10	Product / dienst:		Betere relatie met sociaal netwerk, betere sociale vaardigheden, meer structuur, minder gedragsproblematiek				
SH 1	Stakeholder	Zorgverzekeraars							
SD 1	Subdoel	Minder zorggebruik mantelzorgers							
	Bron	Schoenmakers et al. (2002), De Boer et al. (2003), Zorggroep Almere en CCZorgadviseurs (2009)							
1.1	IND	€ / IND	OUTCOME	DW/AT	SE	IMPACT	<3j	3-5j	>5j
1	2,74 - 4,1 mantelzorgers met minder zorggebruik	€ 336 per mantelzorger per jaar	€ 1.000 - € 1.500	0%	0%	€ 1.000 - € 1.500	100%	0%	0%

Demente ouderen

Ontlasten van mantelzorgers

No	11	Product / dienst:			Dagbesteding op de zorgboerderij voor ouderen			
Stakeholder	Zorgverzekeraar							
Subdoel	huisartsenbezoek door mantelzorgers neemt af							
Bron	Literatuur, interviews praktijkexperts en stakeholders							
IND	€ / IND	OUTCOME	DW/AT	SE	IMPACT	<3	3-5	>5
16 - 20 mantelzorgers gebruiken minder zorg	€ 40,00	€ 500 - € 1.000	0%	0%	€ 500 - € 1.000	100%	0%	0%

No	12	Product / dienst:			Dagbesteding op de zorgboerderij voor ouderen			
Stakeholder	Zorgverzekeraar							
Subdoel	medicatiegebruik door mantelzorgers neemt af							
Bron	Literatuur, interviews praktijkexperts en stakeholders							
IND	€ / IND	OUTCOME	DW/AT	SE	IMPACT	<3	3-5	>5
16 - 20 mantelzorgers gebruiken minder zorg	€ 300,-	€ 2.000 - € 10.000	0%	0%	€ 2.000 - € 10.000	100%	0%	0%

Langer thuis blijven wonen

No	13	Product / dienst:			Dagbesteding op de zorgboerderij voor ouderen			
Stakeholder	Verpleeghuis (AWBZ-financier Zorgkantoor)							
Subdoel	Maanden in intramurale instelling daalt							
Bron	Literatuur, interviews praktijkexperts en stakeholders							
IND	€ / IND	OUTCOME	DW/AT	SE	IMPACT	<3j	3-5j	>5j
15 - 19 cliënten kunnen langer thuis blijven wonen	€ 7982,-		35%	0%	€ 40.000 - € 90.000	100%	0%	0%

Meer bewegen

No	14	Product / dienst:		Dagbesteding op de zorgboerderij voor ouderen				
Stakeholder	Ouderen							
Subdoel	Verbeteren kwaliteit van leven door meer beweging							
Bron	Literatuur, interviews praktijkexperts en stakeholders							
IND	€ / IND	OUTCOME	DW/AT	SE	IMPACT	<3j	3-5j	>5j
Bij 10 - 14 oudere cliënten zou de lichamelijke activiteit verbeteren	€ 450,-	€ 4.000 - € 6.000	0%	0%	€ 4.000 - € 6.000	100%	0%	0%

Betere voeding

No	15	Product / dienst:		Dagbesteding op de zorgboerderij voor ouderen				
Stakeholder	Zorgverzekeraar, zorgkantoor, verpleeghuis							
Subdoel	Verbeteren gezondheid door betere voedingswaarde							
Bron	Literatuur, interviews praktijkexperts en stakeholders							
IND	€ / IND	OUTCOME	DW/AT	SE	IMPACT	<3j	3-5j	>5j
Bij 11 - 15 cliënten verbetert de voedinginname	€ 723,-	€ 7.000 - € 10.000	0%	0%	€ 7.000 - € 10.000	100%	0%	0%

Bijlage 3:

Overzicht deelnemers workshop

Naam	Functie
Jan Hassink	Onderzoeker en coördinator zorgboerderij Wageningen UR
Ingrid Blok	Beleidsmedewerker ministerie van VWS
Rosanne Metaal	Senior Beleidsmedewerker voeding en zorg ministerie van EL&I
Aide Roest	Onderzoeker LEI
Frans Binnekade	Beleidsmedewerker V&V en GGZ UVIT Zorgkantoor
Foeke Dekker	Zorginkoper UVIT Zorgkantoor
Marianne van der Heijden	Specialist Landbouw en Zorg ZLTO/Federatie Landbouw en Zorg
Arjan Monteny	Kenniscoördinator Taskforce Multifunctionele Landbouw
Joli Luijckx	Redactie/belangenbehartiger Balans
Simone de Bruin	Onderzoeker RIVM
Martin Schoolmeester	Zorginkoper gehandicaptenzorg CZ Zorgkantoren

Bijlage 4: Overzicht deelnemers panel

Naam	Functie
Cees Wijnands	Clustermanager Esdege-Reigersdaal
Frans van Kouwen	Teammanager dagbesteding & werktoeleiding 's Heeren Loo regio Zuid Holland Noord
Dieneke Smit	coördinator ontmoetingscentrum de Hooijschuur/ onderzoeker Trimos
Max Nuyens	Casemanager dementie/ wachtlijstmanager Geriant
Wilma Massop	teamleider Pleegzorg en Jeugdzorgboerderijen Trias Jeugdhulp
IJsbrand Snoei en Caroline Snoei	Zorgboer
Hans Volleberg	Zorgboer
Tieke Roosen	Zorgboerin
Heleen Oudendijk	Zorgboerin
Fiet Opheij	Trajectbegeleider Midden Limburg Dementie de Baas
Marlou Schobben	Trajectbegeleider Dementie de Baas

Bijlage 5:

Overzicht geïnterviewde ervaringsdeskundigen

Naam	Functie
Jaap Hoek Spaans	Directeur Landzijde
Coos Zijlstra	Directeur LSG Rentray
Martin Schoolmeester	Zorginkoper CZ
Leon Bosch	Onderzoeker Vilans
Peter Hilberts	Projectleider nazorg detentie/ bijzondere doelgroepen DWI Amsterdam
Jan Knegt	Beleidsadviseur gemeente Hardenberg
Joli Luikxs	Belangenbehartiger Balans
Dickie van der Kaa	Belangenbehartiger VG Plus
Anne-Marie Bruijs	Belangenbehartiger Alzheimer Nederland

Bijlage 6:

Bronnenlijst

- ▶ Alzheimer Nederland (2011). *"Feiten en cijfers over dementie."* Bunnik: Alzheimer Nederland.
- ▶ F. Arnoud-Battandier, D. Malvy, C. Jeandel, C. Schmitt, P. Aussage, B. Beauferrer en L. Cynober (2004). "Use of oral supplements in malnourished elderly patients living in the community: a pharmaco-economic study." *Clinical Nutrition*, 23,1096-1103
- ▶ C. Berden, C. en L. Kok (2011). "Kosten en baten van welzijn en maatschappelijke dienstverlening." Amsterdam: SEO.
- ▶ M. Blom en A.M. van der Laan (2007), "Monitor jeugd terecht", 2007-3.
- ▶ Leonieke Boendermaker en Deniz Ince (2008), "Effectieve interventies tegen jeugddelinquentie."
- ▶ A.H. de Boer, R. Schellingerhout en J.M. Timmermans (2003), "Mantelzorg in getallen."
- ▶ S. de Bruin (2009). "Sowing the autumn season: Exploring benefits of green care farms for dementia patients." Wageningen: Universiteit Wageningen
- ▶ Francisca Caron-Flinterman, Frans van Alebeek en Daniël de Jong (2010), "Nieuwe diensten in de multifunctionele landbouw", 311.
- ▶ Centraal Bureau voor de Statistiek (2011), "Voogdij, voorlopige voogdij en ondertoezichtstelling", link: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=70809ned&LA=NL>
- ▶ CIZ (2012), "Begeleiding in beeld - Feiten en cijfers over cliënten met een indicatie van het CIZ."
- ▶ CIZ (2012), "CIZ Indicatiewijzer - Toelichting op de beleidsregels indicatiestelling AWBZ 2012, zoals vastgesteld door het ministerie van VWS."
- ▶ College van Procureurs Generaal (2010), "Aanwijzing HALT-afdoening i.d.z.v. artikel 130 lid 4 wet RO."
- ▶ Marinka Crielaard, Carla van Herten en Derk Pullen (2011), "Kengetallen Landbouw en Zorg."
- ▶ Boukje Cuelenaere, Frank van Zutphen, Ruud van der Aa, Anja Willemsen en Mathijn Wilkens (2009), "MKBA voortijdig schoolverlaten", in opdracht van het ministerie van OCW en de Directie Voortijdig schoolverlaten.

- ▶ Marjolein Elings (2004). „Boer, zorg dat je boer blijft! Een onderzoek naar de specifieke waarden van een bedrijfsmatige zorgboerderij.“ Wageningen: Wageningen UR.
- ▶ Marjolein Elings (2011), “Effecten van zorglandbouw - Wetenschappelijk onderzoek naar de meerwaarde van zorgboerderijen voor cliënten.” Zegveld: Taskforce Multifunctionele Landbouw ism Plant Research International/Wageningen UR, Trimbos-instituut en Parktikon/Radboud Universiteit.
- ▶ Marjolein Elings, Dorit Haubehofer, Jan Hassink, Petra Rietberg en Harry Michon (2011), “Effecten van zorgboerderijen en andere dagbestedingtrajecten voor mensen met een psychiatrische en verslavingsachtergrond”, **376**.
- ▶ Ernst & Young (2012), “Maatschappelijke Business Case - Pension Roerzicht.”
- ▶ Federatie Landbouw en Zorg (2011), “Kwaliteitssysteem Zorgboerderijen, versie 4.1”
- ▶ Federatie Landbouw en Zorg (bezoekt op 10 juni 2012), link: www.landbouwzorg.nl/index.php?pagid=55&hb=72
- ▶ Federatie Landbouw en Zorg (2012), Statistieken betreffende de leden van de Federatie
- ▶ Arthur Frank (Ir.) en Susan Veldhuis (Ir.) (2012), “Concept rapportage impactmonitor begeleiding; Subregio Westelijke Mijnstreek.”
- ▶ Inge Groot, Thomas de Hoop, Aenneli Houkes en Dirk Sikkel (2007), “De kosten van criminaliteit - een onderzoek naar de kosten van criminaliteit voor tien verschillende delicttypen”, 971.
- ▶ Gupta Strategists (2011), Zorg voor later, Zicht op prestaties ouderenzorg: studie VVT 2011
- ▶ Jan Hassink (met medewerking van Frank van Almenkerke en Dorea Ketelaars) (2002). “De betekenis van landbouwhuisdieren in de hulpverlening - Resultaten van interviews met professionals op zorg -en kinderboerderijen”, **45**.
- ▶ Jan Hassink (2009), “Kwaliteit werkgebieden op zorgboerderij”, 298.
- ▶ Jan Hassink (2009), “Zorgboerderijen dragen bij aan empowerment en eigen kracht van deelnemers”, **299**.
- ▶ Jan Hassink, Herman Agricola en Dorit Haubehofer (2009), “De ontwikkeling van de landbouwtak op zorgboerderijen”, *Plant Research International*, **309**.
- ▶ Jan Hassink, Auke van Dijk en Derk Klein Bramel (2011), “Waarden van Landbouw en Zorg”, 369.
- ▶ J. Hassink en M. van Dijk (2006). *Farming for Health: Green-Care Farming Across Europe And the United States of America*. Dordrecht: Springer.
- ▶ J. Hassink, P.d. Meyer, P.v.d. Sman, P.v.d., & J.W. Veerman (2011). Effectiviteit van ervaren leren op de boerderij. *Orthopedagogiek: Onderzoek en Praktijk*, **50,51-63**.

- ▶ J. Hassink, Ch. Zwartbol, H.J. Agricola, M. Elings, J.T.N.M. Thissen (2007). "Current Status and Potential of Care Farms in the Netherlands."
- ▶ Rien Hilhorst, Ina Kattenbroek, Meike van Roekel, Gert Rebergen, Jan Hassink en Jan Aalbers (2011), "Handboek boerderijzorg in de zorgketen - Deel III: Financiering van boerderijzorg", Stichting Green Valley, 2011/2.
- ▶ David Ikkersheim e.a. (2011), Werken aan de Zorg, Waardecreatie, onderzoek uitgevoerd in opdracht van het ministerie van VWS
- ▶ KPMG (2004), Functiegerichte kostprijzen AWBZ
- ▶ KPMG Adviesprijs N.V. (2012), "Groen, gezond en productief - The Economics of Ecosysteem & Biodiversiteit (TEEB NL): natuur en gezondheid."
- ▶ R.P. Kranendonk en P.F. Driest (2009), "Zorg en platteland - Inventarisatie van ontwikkelingen", *Alter*, 1903.
- ▶ Jacqueline Kuipers, Carlijn Eisen en Martina Veenstra (2009), "Onderzoeksrapport: Steunpuntfuncties op een zorgboerderij."
- ▶ Landbouw en Zorg - Verenigde Zorgboeren (2007), "Handboek Versie 5.1."
- ▶ Jolanda Maas (2009). "Vitamin G: Green Environments - Healthy Environments." Link: [http://www.nwo.nl/files.nsf/pages/NWOA_7PCDE8/\\$file/GaMON_ProefschriftMaas.pdf](http://www.nwo.nl/files.nsf/pages/NWOA_7PCDE8/$file/GaMON_ProefschriftMaas.pdf)
- ▶ C. Mercken (2005). "Mantel zorg en dementie: Een zorg op zich." Utrecht: NIZW/ Expertisecentrum Informele Zorg.
- ▶ Nederlandse Zorgautoriteit (2008), Elke dag goed besteed, Onderzoek dagbesteding Gehandicaptenzorg.
- ▶ Nederlandse Zorgautoriteit (2011), "Beleidsregel CA-300-499: Prestatiebeschrijvingen en tarieven dagbesteding en vervoer AWBZ", bijlage bij: *Circulaire Care/AWBZ/11/12c*.
- ▶ Nederlandse Zorgautoriteit (2012), "Onderbouwing aantal uren (direct en indirect cliëntgebonden) per week per zorgzwaartepakket 2012."
- ▶ J.B. Oostenbrink, C.A.M. Bouwmans, M.A. Koopmanschap en F.F.H. Rutten (2004). "Handleiding voor kostenonderzoek: Methoden en standaard kostprijzen voor economische evaluaties in de gezondheidszorg, geactualiseerde versie 2004." Diemen: CVZ.
- ▶ J. Peeters, W. Werkman en A.L. Francke (2012). "Dementiemonitor Mantelzorg: Problemen, zorgbehoeften, zorggebruik en oordelen van mantelzorgers." Utrecht: Nivel.
- ▶ Platform Jeugdzorgboerderijen (2010). De jeugdzorgboerderij: Een wenkend perspectief. Wageningen: Wageningen UR.

- ▶ Marc Pomp (2010), Een beter Nederland
- ▶ Gert R. Rebergen (2005), "4 X P - SROI Analyse zorgboerderij/-bakkerij Thedingsweert."
- ▶ Rijksbegroting Justitie, prognose 2008-2009, kosten RvdK taakstraffen per RvdK taakstraf
- ▶ Rijksbegroting Justitie Jeugd: Tenuitvoerlegging justitiële sancties jeugd
- ▶ Rijksoverheid, (2010), "Rijksbegroting 2010", link:
http://www.rijksbegroting.nl/2010/voorbereiding/begroting,kst132834b_16.html
- ▶ A.E. Roest en J. Jager (2011), "Kijk op multifunctionele landbouw - Addendum."
- ▶ Aïde Roest, Katrin Oltmer, Gabe Venema, Jakob Jager, Herman Schoorlemmer, Vivian Hendriks-Goossens, Arjan Dekking, Jan-Hendrik Kamstra, Andries Visser, Leonne Jeurissen en Edo Gies (2009), "Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact - Achtergronddocument", 2009-041.
- ▶ E.J. Scherder en Eggermond (2009). Stilstaan is achteruitgaan: De invloed van bewegen op cognitie en gedrag bij ouderen met dementie. *Denkbeeld*, 20,2, 28-32.
- ▶ B. Schoenmakers, F. Buntinx, J. de Lepeleire, M. Ylief en O. Fontaine (2002), "Impact op het algemeen welzijn van de mantelzorger", *Huisarts Nu*, 31(6): 296 - 302.
- ▶ TransitieBureau (2011), "Cliëntgroepen extramurale AWBZ-begeleiding - Deel I: Cliëntbeschrijvingen."
- ▶ Taskforce Multifunctionele Landbouw (2011). "Effecten van zorglandbouw voor verschillende doelgroepen: Factsheet." Zegveld: Taskforce Multifunctionele Landbouw.
- ▶ Taskforce Multifunctionele Landbouw (2010), "Veel belangstelling voor nieuwe opleiding zorgboer", link:
http://www.multifunctionelelandbouw.nl/index.php?file_id=1703
- ▶ Vereniging Huisartsenposten Nederland (2010), "Memo - Verlenen van zorg aan AWBZ instellingen."
- ▶ Marcel Vijn, Bart Bremmer, Jan Hassink en Maureen Schoutsen (2011), "Nieuwe intreders in de multifunctionele landbouw - een verkenning", 403.
- ▶ Wageningen UR (2010), "Kijk op multifunctionele landbouw - Omzet en impact 2007 - 2009."
- ▶ Wageningen UR (2012), "Kijk op multifunctionele landbouw - Omzet en impact 2007 - 2011."
- ▶ Wetenschappelijk Onderzoeks -en Documentatie Centrum (WOCD) (2006), "Strafrechtelijke recidive van ex-gedetineerden."

- ▶ Rob Wielink, Paul Pothoven en Marjan van Houweling (2010), "De jeugdzorgboerderij - Een wenkend perspectief", 320.
- ▶ Moniek Willemstein, Bernard van den Berg, Rein Vos, Henrica de Vet en Raymond Ostello (2009). "Rapportage onderzoeksrapport - Verkenning effectenmaat voor de care sector."
- ▶ Isolde Woittiez en Michiel Rad (2006), "Juist beschermd - De determinanten van de woonsituatie van volwassen verstandelijk gehandicapten", 129.
- ▶ Zorggroep Almere & CCZorgadviseurs (2009). *Maatschappelijke Business Case Thuis met dementie*. Almere: Zorggroep Almere.